

İntihal | Plagiarism: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.
| This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

KİTAP ÜSTÜNE KİTAP KOYMAK: İSLAM HUKUKU ZEYİL EDEBİYATINA DAİR BİR TASNİF DENEMESİ

WRITING A BOOK ON ANOTHER BOOK: AN ATTEMPT OF CLASSIFYING
SUPPLEMENTARY (ZAYL) LITERATURE ON ISLAMIC JURISPRUDENCE

Dr. Ali Hakan Çavuşoğlu*

ÖZ

Her biri kendine özgü bir geleneğe dayanan İslâm ilimlerinin farklı alanlarında bir metni/kitabı esas alarak yeni bir metin/kitap üretmek amacıyla farklı telif türleri/formları gelişmiştir. İhtisar/muhtasar, şerh, hâşiye, ta'likât, telhîs, tehzîb vb. adlarla anılan ve her birinde asıl metin üzerinde farklı bir "işleme" faaliyetinin gerçekleştiği bu yazım türleri arasında zeyil türü eserler önemli bir yer tutmaktadır. Başta tarih ve biyografi (tabakât/terâcim) edebiyatı olmak üzere tefsir, hadis, kelâm gibi temel İslâm ilimlerinin tüm alanlarında pek çok örneğine rastlayabileceğimiz zeyil türü eserler, teşekkül döneminden Osmanlı'ya kadar İslâm hukuku (fıkıh) alanında da zengin bir literatür oluşturmuştur. Fıkıh alanında yazılanlar sebep-i telifleri açısından incelendiğinde tamamlanmış bir kitaba eklemeler yaparak yeni bir kitap oluşturmak, bir kitap üzerine aynı konudaki benzer kitaplarla karşılaştırmalı bir inceleme yapmak ya da eksik bir kitabı tamamlamak şeklinde üç ana kategoriye ayırabileceğimiz bu tür eserlerin başlığında "zeyil"den ziyade "ziyâdât", "zevâid", "tekmile" ve "tetimme" kelimelerinin kullanıldığı görülür. Farklı niteliklere sahip fıkıh eserleri için kullanılan bu adlandırmalar belirli ölçüde bir yazım türüne/formuna işaret ediyor olsa da zaman zaman birbirini yerine de kullanıldıkları için tanımlayıcı olmaktan çok karışıklığa neden olmaktadır. Bu makalede, fıkıh kitapları üzerine farklı amaçlarla yazılmış zeyil türü eserlerin belli başlı örnekleri asıl metinle ilişkileri, yazılış amaçları ve muhtevaları açısından incelenecek ve bir tasnif önerisi yapılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Zeyil, Ziyâdât, Zevâid, Tekmile, Tetimme.

* Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi.
0000-0002-9413-3546 ah.cavusoglu@isam.org.tr

Bu eser Creative Commons Alıntı-Gayri Ticari-Türetilmez 4.0 Uluslararası Lisansı ile lisanslanmıştır.
This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial-NoDerivatives 4.0 International License.

ABSTRACT

Each Islamic scholarly discipline goes back to its own academic tradition and has developed its own literary genre of writing a text/book on a previously written authoritative text/book. This is the historical case in multiple fields of Islamic sciences and such genre of supplementary writings is termed with various words that include “abridgment/shortening (*ikhtisār/mukhtaṣar*)”, “commentary (*sharḥ*)”, “marginal commentary (*ḥāshiyā*)”, “scholia/reportatio (*ta’līqāt*)”, “condensation (*talkhīṣ*)”, and “emendation (*tahdhīb*)”. Each of these terms refers to its own peculiar type of reworking on the original texts/books, and among these terms the genre of “writing supplement (*zayl*)” has its own scholarly significance and characteristics. We can see the examples of *zayl* genre in almost all fields of basic Islamic scholarship, starting especially from history (*tārīkh*) and biography (*ṭabaqāt/tarājīm*) to Qur’anic exegesis (*tafsīr*), ḥadīth, and Islamic theology (*kalām*). The *zayl* genre of writing was also an essential and colorful component of Islamic jurisprudential literature (*fiqh*) extending from its formative period to the Ottoman times. When we analyze the *zayl* works in the field of fiqh we see three categories in which such works were written; producing a new work by way of making certain additions to the original, conducting a comparative review of a book with other similar works on the same subjectmatter, and complementing a previously written work. For such reworkings we see scholars using some other terms like *ziyādāt*, *zawā’id*, *takmila*, and *tatimma*, instead of *zayl*. Even though each of these terms, to a certain extent, refers to a different genre or form of writing in the field of fiqh, they are also, and frequently so, used interchangeably as synonymous terms. This situation causes certain scholarly difficulties and ambiguities. In this article, I will examine multiple examples of *zayl* genre of works, written on fiqh works for diverse objectives, by way of relating them to the original works, analyzing their contents in this regard, and consequently offering a new type of classification with respect to such works.

Keywords: Zayl, Ziyādāt, Zawā’id, Takmila, Tatimma.

GİRİŞ: YAZARKEN GELENEĞE YASLANMAK

İslam ilimleri önce Hz. Peygamber'in tedrisinden geçip farklı coğrafyalara dağılan sahâbenin sonraki nesillere aktardığı şehirlere özgü gelenekler, ardından her bir şehirde bir âlimin etrafında oluşan ders halkaları ve meclislerine özgü daha özel ilim gelenekleri etrafında şekillenmiş ve bu geleneklerle bağını bir şekilde sürdürerek ama aynı zamanda bu gelenekleri geliştirerek varlığını devam ettirmiştir. İlim/bilgi bir yandan sözlü/şifahi aktarım yoluyla diğer yandan doğrudan müellifinden ya da öğrencilerinden okunan bir metnin meşrû bir şekilde aktarımı yoluyla sonraki kuşaklara taşınmıştır.¹

Esasında bilginin metin ve kitap üzerinden naklinde de şifahi ve yüz yüze bir aktarım her zaman devrede olmuş, bu şekildeki bir hoca-talebe ilişkisi aktarılan bilginin güvenilirliğinin de garantisi olarak görülmüştür.² İsnadlı nakil geleneği özellikle hadis rivayetlerinin aktarımı söz konusu olduğunda çok önemliydi. Bu sayede rivayet edilen bir söz ya da uygulama birbiriyle doğrudan ilişki halindeki râviler zinciri (genellikle hoca-talebe ilişkisi) vasıtasıyla sözün ya da fiilin ilk sahibine yani Hz. Peygamber'e ya da bir sahâbîye güvenilir bir şekilde nispet edilmiş oluyordu.³ Aynı hassasiyet ve isnadlı nakil geleneği İslam ilimlerinin tüm alanlarına dolayısıyla metin/kitap merkezli bilgi aktarımına da hâkim olmuş ve her müellif "bilgiyi kendinden sonrakine aktaran bir râvi" işlevi görmüştür.⁴

Bir kitabın aynı zamanda rivayet ve karşılıklı okumaya dayalı telif süreci, aslında bizzat asıl metnin oluşturulması aşamasında da müellifi açısından nihai şeklini alıncaya kadar kitaba ilavelerin yapılması, diğer bir ifadeyle kitabın farklı taslak versiyonlarının üretilmesi esasına dayanıyordu.⁵ Müellifin vefatından sonra onun kitabının sonraki kuşaklara aktarılması ise hayattayken o kitabı kendisinden okuyup/dinleyip sağlam bir nüsha oluşturan ve bu nüshayı başkalarına aktarma konusunda yetki (icâzet) verdiği öğrencileri tarafından gerçekleştiriliyordu. Bu süreçte müellife dayanan en güvenilir ve değerli nüshanın hangi öğrencisinde bulunduğu meselesi ortaya çıksa da kitabın yeni ve güvenilir nüshaları tıpkı müellif ile öğrencisinin/öğrencilerinin karşılıklı okumaya dayalı ortak telif çalışmasına benzer bir yöntemle üretilmiş oluyordu.⁶ İlk yazım tecrübesini muhtemelen hocasından okuduğu kitabı aslına en uygun şekilde adeta ofset baskı gibi birebir kopya ederek ve böylece kendi nüshasını oluşturarak edinen bir öğrenci özellikle fıkıh eğitimi alıyorsa ve eğitiminin ihtisas (*suhbe/ashâb*) aşamasına geçmişse

¹ Şifahi aktarımın önemi, yazının ve kitabın ortaya çıkışı, imlâ (rivayete dayalı kitap üretimi) ve telif süreci hakkında bk. Johannes Pedersen, *İslam Dünyasında Kitabın Tarihi*, çev., Mustafa Macit Karagözoğlu, İstanbul: Klasik, 2012, s. 38-43; George Makdisi, *Ortaçağ'da Yükseköğretim: İslâm Dünyası ve Hıristiyan Batı*, çev. Ali Hakan Çavuşoğlu ve Tuncay Başoğlu, İstanbul: Klasik, 2. Baskı, 2018, s. 127, 216-222; a.mlf., *İslam'ın Klasik Çağında ve Hıristiyan Batı'da Beşeri Bilimler*, çev. Hasan Tuncay Başoğlu, İstanbul: Klasik, 3. bs., 2019, s. 114-118; Adam Gacek, *Arapça Elyazmaları İçin Rehber*, çev., Ali Benli ve M. Cüneyt Kaya, İstanbul: Klasik, 2017, s. 134-136.

² Pedersen, *İslam Dünyasında Kitabın Tarihi*, s. 36; Makdisi, *Beşeri Bilimler*, s. 115-118.

³ TDV *İslâm Ansiklopedisi*, Raşit Küçük, "İsnad" maddesi.

⁴ Pedersen, *İslam Dünyasında Kitabın Tarihi*, s. 37-38. Pedersen müslümanların bizzat yazarından dinlenmemiş ve başkalarına aktarmak için izin alınmamış metne/kitaba şüpheyle baktığını iddia eder (*a.g.e.*, s. 43).

⁵ Bu sürecin kitap telifini ne kadar zahmetli bir hale getirdiği hususunda bk. Pedersen, *İslam Dünyasında Kitabın Tarihi*, s. 38-43.

⁶ Pedersen, *İslam Dünyasında Kitabın Tarihi*, s. 43-46.

hem yazım tecrübesini geliştirmek hem de ihtisasını tamamlamak üzere hocasının gözetiminde bir ta'lika yazıyor ve böylece hocasının da onayladığı yeni bir eser ortaya çıkıyordu.⁷

İslam ilim geleneğinde doğru ve muteber bilginin tespitinde metin/kitap merkezî bir rol üstlenmeye başlayınca diğerleri arasında öne çıkan, tercih edilen, otorite haline gelen metinlerin/kitapların rivayeti sadece “birebir aktarım” ile sınırlı kalmamış aynı zamanda o metni/kitabı aktaran kişiler (kimi zaman müellifin kendisi) tarafından metin üzerinde farklı türlerde “işleme” çalışmaları yapılmış ve sonuçta farklı adlarla anılan yeni telif türleri/formları ortaya çıkmıştır. Bu işleme çalışmalarının genel olarak birbiriyle bağlantılı üç amaca hizmet ettiği söylenebilir: metni açıklayarak sonraki kuşaklara aktarmak, metni geliştirmek ve/veya metni sorgulamak. Bu amaçlardan birini ya da hepsini gözeterek üretilen metin merkezli telif formlarını ifade etmek üzere “ihtisar/muhtasar”, “tehzîb”, “telhîs”, “şerh”, “hâşiye”, “ta'lika/t”, “istidrâk/müstedrek”, “taakkub/ât”, “tenbîh/ât”, “reddiye”, “nüket”, “cem”, “tavassut”, “fevâid”, “sıla”, “fâit/fevât”, “tâlî”, “vâfi”, “tevşîh”, “ziyâdât”, “zevâid”, “ikmâl/tekmîl/tekmile”, “temâm/itmâm/tetimme” ve “zeyil” gibi farklı adlar kullanılmıştır.⁸

Diğer ilim dallarında olduğu gibi fıkıh alanında yazılan eserler söz konusu olduğunda da bu terimler klasik kaynaklarda bir asıl/kaynak metin üzerinde yürütülen işleme faaliyetinin niteliğini ifade etmek üzere kimi zaman birbirinden farklı, bazen de eş anlamlı ya da birbirini tamamlayıcı olarak kullanıldıkları gibi doğrudan ilgili eserin adında da yer alabilmektedir. Bu yazım türlerinin hepsini niteliklerine göre tasnif etmek, aralarındaki benzerlik, farklılık ve ilişkileri ortaya koymak kuşkusuz daha kapsamlı bir çalışmayı gerektirmektedir.⁹ Biz bu makale kapsamında bu türlerden fıkıh alanında ve “zeyil” başlığı altında ele alınabilecek olanları yani en genel tasnifiyle bir kitaba ekleme yapma ya da eksik kalmış bir kitabı tamamlama amacı ve niteliği taşıyanları değerlendirmeyi, incelediğimiz örnek kitaplar bağlamında bu türler arasındaki benzerlik ve farklılıklara işaret etmeyi ve bir tasnif önerisi sunmayı hedefliyoruz.

⁷ Bir fıkıh müderrisinin, derslerinde okuttuğu bir kitap (genellikle müntesibi olduğu mezhebin kendi dönemindeki en muteber kaynak eserlerinden/metinlerinden birisi) üzerine aldığı notlar ve açıklamalar için kullanılan “ta'lika” terimi, aynı zamanda bu müderrisin ihtisas derslerine devam eden bir öğrencinin hocasının derslerinde tuttuğu ve/veya kitaplarından derlediği notlara kendi yorum ve açıklamalarını de ekleyerek oluşturduğu bir tür derleme kitabı ifade eder. Makdisî'nin bir medrese tarihi klasığı sayılan eserinde “doktora tezi”nin nüvesi olarak değerlendirdiği ta'lika çalışmasını tamamlayan ve hocasının onayını alan öğrenci artık bir “fâkih” olarak medreseden mezun olmayı hak etmiştir. Bk. Makdisî, *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim*, s. 179-200 (özellikle bk. 182-183, 198-199). İslam ilim geleneğinde kitap telifi ile medrese/egitim sistemi ve hoca-talebe ilişkisi arasındaki doğrudan irtibat hakkında ayrıca bk. İsmail Kara, *İlim Bilmez Tarih Hatırlamaz: Şerh ve Hâşiye Meselesine Dair Birkaç Not*, İstanbul: Dergâh, 6. Baskı, Şubat 2021, s. 28-52.

⁸ Bu adlandırmaların bir kısmı için bk. *The Encyclopaedia of Islam*, 2th edition, Cl. Gilliot, “Sıla (In Literature)” maddesi; *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İsmail Durmuş, “Zeyil” maddesi. Söz konusu farklı telif türleri hakkında tanım ve değerlendirmeler için bk. Kara, *İlim Bilmez Tarih Hatırlamaz*, s. 21-28. Bu çalışma kapsamında incelediğimiz eserlerde kullanılan farklı başlık ve adlandırmalara yeri geldikçe işaret edilecektir.

⁹ 2./8. yüzyıl ortalarından itibaren üretilmeye başlayan fıkıh kitaplarının yazım türleri açısından “muhtasar metinler”, “şerhler” ve “fetvâ/vâkıât/nevâzil kitapları” şeklinde genel bir tasnifi için bk. Ahmet Yaman, “İslam Hukuk Literatürünün Ortaya Çıkışı, Gelişmesi ve 1980 Sonrası İçin İslam Kamu Hukuku Edebiyatına İlişkin Araçça Bir Bibliyografya Denemesi”, *Diyanet İlmî Dergi*, 31/3 (1995), s. 114; *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Ahmet Özel, “Hanefî Mezhebi” maddesi. Fıkıh edebiyatının konu ve muhteva açısından tasnifi ise şüphesiz daha farklı olacaktır.

I. İSLAM HUKUKU (FIKİH) ZEYİL EDEBİYATI: TANIM VE KAPSAM

İslam ilim tarihinde zeyil literatürü üzerine yapılan çalışmalarda daha ziyade dil ve edebiyat eserleriyle tarih kitapları üzerinden değerlendirmeler yapıldığı, teorik kurgu ve tasnifte de büyük ölçüde bu tür örneklerin esas alındığı görülmektedir.¹⁰ *TDV İslâm Ansiklopedisi*'nin “Zeyil” maddesi içerisinde “Fıkıh” alt başlığıyla yayımlanan kısa araştırmamızı¹¹ geliştirerek İslam hukuku zeyil edebiyatına dair yeni bir tasnif önerisi ortaya koymaya çalıştığımız bu makalede, gözden geçirdiğimiz yaklaşık yüz eserden kapsam dışı kalanlar ve niteliği hakkında yeterince bilgi edinemediklerimiz haricinde dört Sünnî fıkıh mezhebinden birisine müntesip âlimlerce kaleme alınmış zeyil niteliği taşıyan elli altı tanesi değerlendirilmiştir. Bu zeyillerden yirmi üçü Şâfiî, on dokuzu Hanefî, on tanesi Mâlikî ve dört tanesi Hanbelî âlimler tarafından kendi mezheplerine ait kitaplar üzerine kaleme alınmıştır. Bir fıkıh kitabı üzerine farklı mezhebe müntesip bir âlim tarafından zeyil yazılmasına dair tespit edebildiğimiz tek örnek yeri geldiğinde hakkında detaylı bilgi vereceğimiz, Endülüs'te yaşayan Şâfiî fakih Ubeydullah b. Ömer el-Bağdâdî'nin (ö. 360/971) İbn Ramazân diye bilinen bir Mâlikî fakihinin ziyâdât türü bir eseri üzerine yazdığı zeyildir.

Çalışmamızda fûrû-ı fıkıh ve usûl-i fıkıh alanında yazılmış mensur eserler esas alınmış, bu alanlarda yazılan manzum eserler¹² ve fıkıh mezheplerine dair biyografi/tabakât kitapları üzerine yazılmış zeyiller ile Osmanlı dönemine ait zeyil niteliği taşıyan risâleler, fetvâ mecmuaları ve kanun zeyilleri kapsam ve değerlendirme dışı bırakılmıştır. Ayrıca ait olduğu mezhebin literatürü içinde ya da genel olarak İslam ilim geleneğinde itibar ve şöhret kazanmış bir fıkıh kitabı üzerine yazılan şerh, hâşiye ya da ihtisar gibi farklı yazım türlerine ait eserlerin de aslında dolaylı bir zeyil niteliği taşıyabileceğini ve makalemizin boyutlarını aşan bu hususun müstakil çalışmalara konu edilmesi gerektiğini vurgulamak isteriz.¹³ Bu sınırlılıklarına rağmen bu çalışmanın İslam dünyasında kitabın tarihi, özellikle de İslam ilimlerine dair bir metni/kitabı esas

¹⁰ Mesela bk. *The Encyclopaedia of Islam*, 2th edition, “Sila (In Literature)” maddesi (İslam ilimleri tarihinde zeyil türü eserlerin bir bütün olarak değerlendirildiği maddede Sünnî fıkıh kitaplarıyla ilgili bilgi ve yorumlar Hanefî mezhebinin ilk telif örneklerinden Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî'nin (ö. 189/805) ziyâdât adlı eserleri ve Şâfiî fakihleri İbnü'l-Münzir en-Nisâbüri (ö. 318/930) ile Ebû Âsım el-Abbâdî'nin (ö. 458/1066) ziyâdâtlarıyla sınırlı ve oldukça zayıftır); *TDV İslâm Ansiklopedisi*, “Zeyil” maddesi. Abdülkadir Özcan da “Osmanlı Edebiyatında Zeyil Gelenegi” başlıklı makalesinde (*Kitaplara Vakfeden Bir Ömre Tuhfe: İsmail Erünsal'a Armağan: Edebiyat ve Tasavvuf, Kütüphanecilik ve Arşivcilik*, 2. cilt, haz., Hatice Aynur, Bilgin Aydın ve Mustafa Birol Ülker, İstanbul: Ülke, 2014, s. 831-849) terâcim ve biyografi kitapları, Osmanlı kronikleri ve bibliyografik eserler (*Keşfü'z-zunûn*) üzerine yazılan zeyilleri ele almış, genel anlamda İslam ilimlerine dair eserler ve fıkıh zeyil edebiyatına dair bir değerlendirmede bulunmamıştır. Genel anlamda İslam ilim tarihinde telif usulleri ve kitabın tarihi ile ilgili çalışmalarda da daha ziyade dil ve edebiyat eserleriyle tarih kitaplarının dikkate alındığı söylenebilir (mesela bk. Pedersen, *İslam Dünyasında Kitabın Tarihi*, s. 35-47; *The Encyclopaedia of Islam*, 1th edition, F. Krenkow, “Kitâb” maddesi; *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Orhan Bilgin, “Yazma” maddesi; krş. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İsmail E. Erünsal, “Verrâk” maddesi).

¹¹ *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Ali Hakan Çavuşoğlu, “Zeyil (Fıkıh)” maddesi.

¹² Doğrudan mensûr bir eser üzerine zeyil olarak yazıldığını tespit ettiğimiz manzum bir esere bu farklı niteliğini vurgulamak amacıyla ilgili başlık altında temas edilmiştir.

¹³ Zeyil niteliği taşıyıp taşımadıkları konusunda daha kapsamlı bir incelemeye ihtiyaç duyulduğu için yaptığımız tasnifte şerh, hâşiye, ihtisar vb. farklı yazım formlarına ait eserlere müstakil bir başlık altında yer vermedik. Bu yüzden mesela Hanefî mezhebinin temel kaynaklarından Burhâneddin el-Merğînânî'nin (ö. 593/1197) *el-Hidâyê*'si üzerine yazılan şerh ya da ihtisar türü bazı eserlere asıl metinde yer almayan “Kitâbü'l-Ferâiz” bölümünün eklenmesine dair örnekleri de makalemizin kapsamı dışında tutmuş olduk.

olarak üretilen farklı telif türleri hakkında oldukça yetersiz durumdaki Türkçe literatüre mütevazı bir katkı sağlayacağını ümit ediyoruz.¹⁴

Fıkıh alanında yazılmış bir kitabın içeriğine müellifin yer vermediği veya daha sonra ortaya çıkan bilgileri eklemek, bir kitabı konusuyla ilgili benzer eserlerle mukayese ederek değerlendirmek ya da müellifi tarafından eksik/yarım bırakılmış bir kitabı tamamlamak gibi farklı amaçlarla ve farklı üsluplarla yazılan eserler genellikle “ziyâde/ziyâdât”, “zevâid”, “tekmile” veya “tetimme” adlarıyla anılmıştır. Bu adlandırma ya bizzat eserin müellifi tarafından yapılmış ya da müellifleri tarafından özgün bir başlık konulan bazı kitaplar daha sonraki kaynaklarda bu kelimelerden biri veya birkaçı kullanılarak nitelendirilmiştir. En azından bu çalışma kapsamında incelediğimiz eserler bağlamında durum böyledir. Diğer taraftan fıkıh kitapları üzerine yazılmış bu tür eserlerin adlandırılmasında “zeyil” ve “tezyîl” kelimelerinin fazla tercih edilmediği de anlaşılmaktadır. Özellikle tarih ve biyografi/tabakât eserlerinin başlıklarında yaygın olarak kullanılan zeyil ve tezyîl kelimelerinin fıkıh alanında büyük ölçüde Osmanlı dönemine ait küçük risâleler, fetva mecmuaları ve kanun zeyilleri bağlamında kullanıldığı söylenebilir.¹⁵ Bununla birlikte biz bu çalışmada ilgili literatürü bir bütün olarak ifade etmek amacıyla İslam ilim geleneğindeki ve Osmanlı muhitindeki yaygın kullanımını da dikkate alarak, ilgili diğer terimler arasında günümüz Türkçesi’nde en fazla aşına olduğumuz “zeyil” kelimesini kullanacağız.

Ziyâdât, zevâid, tekmile ve tetimme terimleri zaman zaman birbirinin yerine kullanılmakla birlikte “ziyâdât” türü zeyillerde bir fıkıh kitabına yeni meseleler veya aynı meseleler hakkında farklı ve/veya yeni görüşler ilâve etme özelliği ağır basarken, “zevâid” türünde kitabı başka eserlerle mukayese ederek farklılık ve fazlalıkları gösterme amacı ön plandadır. “Tekmile” ve “tetimme” ise genellikle yarım kalmış bir fıkıh kitabının eksik bölümlerini tamamlamak amacıyla yazılan eserler için kullanılmıştır. Diğer taraftan fıkıh alanındaki zeyil türü eserlerin ilk örnekleri tamamlanmış bir kitap üzerine yapılan çalışmalardan oluşmakta ve 2-5./8-11. yüzyıllar arasında telif edilmiş olan bu eserler büyük ölçüde “ziyâdât” adıyla anılmaktadır.¹⁶

¹⁴ Şerh ve hâşiye literatürü başta olmak üzere İslam ilim geleneğinin devamlılığını sağlayan telhîs, ta’lîka/t, zeyil vb. bir asıl/kaynak metni esas olarak üretilen farklı telif türlerine yönelik çalışmaların, İslam klasikleri ile irtibat kurabilmemiz noktasında hayati bir öneme sahip olmalarına rağmen Türkiye’de büyük ölçüde ihmal edildiği hususunda dikkat çekici ve uyarıcı değerlendirmeler için bk. Kara, *İlim Bilmez Tarih Hatırlamaz*, s. 5-16.

¹⁵ Türkiye’deki yazma eser kütüphanelerinin kataloglarında bir tarama yapıldığında “zeyil” başlığını taşıyan eserlerden fıkıh ilmiyle ilgili olanların önemli bir kısmının kanun ve hukuk metinleriyle ilgili zeyiller (*Zeyl-i Düstür*, *Zeyl-i Sak* ve *Şerh-i Usûl-i Muhâkeme-i Hukûkiyye*, *Zeyl-i Tatbikât-ı Cezâiyye*, *Ticâret Kânunnâme-i Hümayûnuna Zeyl* vb.) veya çeşitli fikhî mesele ve konular hakkında yazılmış risaleler üzerine yazılmış zeyiller (mesela İbn Âbidîn ve Ali el-Kârî’nin bazı risaleleri) ya da fetva mecmualarına yapılan zeyiller (*Fetâvây-ı Feyzullah Efendi Zeyli*, *Zeyl-i Fetâvâ-yı Ali Efendi* vb.) olduğu görülür. Özellikle Osmanlı şeyhülislamlarına ait fetvâ mecmualarına daha ziyade bu fetvaları derleyen fetvâ eminleri tarafından eklenen ve fetvânın ilmi dayanağına işaret eden Arapça kayıtlar (nukûl) bir zeyil niteliği taşımaktadır. Bk. Emine Arslan, “Osmanlı Dönemi Nukûllü Fetvâ Mecmuaları”, *Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları*, 5 (Bahar 2008), s. 131-153 (özellikle bk. s. 138-139); Ahmet Özel, *Hanefî Fıkıh Alimleri ve Diğer Mezheplerin Meşhurları*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 6. baskı, 2018, s. 325-326, 330, 361-362.

¹⁶ Fıkıh edebiyatında bu tür zeyillerin ilk örneklerini doğrudan müellifi tarafından kendi kitabı üzerine yazılan ziyâdâtlar oluşturur. Tamamlanmış bir kitabın içeriğine müellifin yer vermediği veya daha sonra ortaya çıkan bilgileri eklemek suretiyle oluşturulan ziyâdâtlar ise 3./9. yüzyıldan itibaren ortaya çıkmıştır (aşağıda ilgili başlık altında örnekler verilecektir). Bu açıdan bakıldığında fıkıh alanındaki ziyâdâtların hadis alanında hemen hemen

Tamamlanmış bir kitabı ilgili diğer eserlerle mukayeseli olarak inceleme esasına dayanan ve 4-10./10-16. yüzyıllar arasında yazılan zeyiller ise daha ziyade “zevâid” olarak adlandırılır. Dolayısıyla zevâid türü eserler daha ziyade hadis edebiyatındaki örnekleriyle meşhur olmakla birlikte fıkıh edebiyatında zevâidlerin daha önce yazıldığı anlaşılmaktadır.¹⁷ Eksik/yarım kalan bir fıkıh kitabını tamamlamak amacıyla yazılan ve genellikle “tekmile”, bazen de “tetimme” adıyla anılan zeyiller ise genellikle 8-13./14-19. yüzyıllar arasında kaleme alınmıştır.¹⁸ Ayrıca “tekmile/tetimme” başlığının daha ziyade Hanefî mezhebine ait fıkıh kitaplarında kullanıldığını, “zevâid” başlığının ise Şâfiî fakihlerce nispeten daha fazla tercih edildiğini söyleyebiliriz.

II. İSLAM HUKUKU (FIKİH) ZEYİL EDEBİYATI: TASNİF ÖNERİSİ

Çalışmamız kapsamında örnek olarak inceleyip değerlendirdiğimiz elli altı fıkıh kitabı çerçevesinde bu terimlerin tüm müellifler açısından geçerli bir standart kullanım şekli olmadığı, aksine tarih boyunca yazarlara ve belirli ölçüde mezheplere göre değişen farklı kullanımların söz konusu olduğu görülmüş ve bu yüzden İslam hukuku alanında yazılmış zeyil türü eserler, asıl/kaynak metin üzerinde yapılan işleme ve geliştirme faaliyetinin niteliğini öne çıkaracak şekilde farklı bir tasnife tabi tutulmuştur. Büyük ölçüde kronolojik bir sıralamayı da ifade eden bu tasnife göre bu eserleri üç ana başlık altında toplamak mümkündür:

A. Tamamlanmış Bir Kitaba İçerik ya da Bölüm Ekleyerek Zeyil Yapmak

1. Müellifin Tamamlanmış Kitabına Yeni İçerik Eklemesi
2. Müellifin Tamamlanmış Kitabına Yeni Bölüm Eklemesi
3. Başkasına Ait Tamamlanmış Kitaba İçerik Eklemek
4. Başkasına Ait Tamamlanmış Kitabın Bir Bölümüne İçerik Eklemek

B. “Karşılaştırmalı Zeyil”: Tamamlanmış Bir Kitabı Alanın Diğer Eserleriyle Karşılaştırmalı Olarak İncelemek

C. Müellifin Yarım Bıraktığı Bir Kitabı Tamamlamak Suretiyle Zeyil Yapmak

A. TAMAMLANMIŞ BİR KİTABA İÇERİK YA DA BÖLÜM EKLEYEREK ZEYİL YAPMAK

İslam hukuku zeyil edebiyatı içerisinde kronolojik olarak önce bu başlık altında değerlendirilebilecek zeyillerin üretildiğini ve bu eserlerin genellikle “ziyâdât” adıyla anıldığını söylemiştik. İncelediğimiz kitaplar arasında bu niteliği haiz olduklarını tespit ettiğimiz on yedi

aynı maksatla kaleme alınan müstedrek türü eserlerden önce yazıldığı söylenebilir. Nitekim müstedrek edebiyatının ilk ve meşhur örneklerini Dârekûtî (ö. 385/995) ve Hâkim en-Nisâbüri (ö. 405/1014) vermiştir (bk. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Yaşar Kandemir, “Hadis” maddesi; *a.g.e.*, İbrahim Hatipoğlu, “Müstedrek” maddesi).

¹⁷ Hadis edebiyatında önemli bir tür olan ve “bir ya da birkaç hadis kitabının *Kütüb-i Sitte* gibi temel kaynaklardan fazla veya farklı olarak ihtiva ettiği hadisleri konularına göre bir araya getirmek” amacıyla yazılan zevâid kitaplarının ilk örneğini Moğultay b. Kılıç’ın (ö. 762/1361), en meşhur örneklerini ise Nüreddin el-Heysemî’nin (ö. 807/1405) verdiği, dolayısıyla bu tür eserlerin 8./14. yüzyıl ortalarından itibaren yazılmaya başladığı kabul edilmektedir (bk. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Abdullah Karahan, “Zevâid” maddesi). Fıkıh alanında ise bu türün farklı bir adla anılan ilk örneği 4./10. yüzyıla, doğrudan “zevâid” adını taşıyan ilk örneği ise 5./11. yüzyıla aittir. Aşağıda “Karşılaştırmalı Zeyil” başlığı altında tanıtacağımız bu türden on üç eserin büyük bir kısmının başlığında “zevâid” kelimesi kullanılmıştır.

¹⁸ Tekmile türü zeyillere diğerlerine nazaran daha geç dönemde rastlandığı hususunda ayrıca bk. *The Encyclopaedia of Islam*, 2th edition. “Sila (In Literature)” maddesi.

zeyil bulunmaktadır. Bu türün ilk örnekleri bizzat müellifleri tarafından ve büyük ihtimalle tamamladıkları bir kitap üzerine yazılmış ziyâdât türü eserlerdir.

1. Müellifin Tamamlanmış Kitabına Yeni İçerik Ekleme

Ebû Hanîfe'nin (ö. 150/767) önde gelen iki talebesinden ve Hanefî mezhebinin kurucu imamlarından biri olan Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî'nin (ö. 189/805) *ez-Ziyâdât* adlı eseri hem genel anlamda fıkıh zeyillerinin hem de zeyil edebiyatı içinde bu başlık altında ele alabileceğimiz ziyâdât türünün ilk örneği olarak kabul edilebilir. Sistematik bir fıkıh kitabı olmadığı anlaşılan bu eserin niteliği ve hangi kitap üzerine yazılmış bir zeyil olduğu konusunda Hanefî mezhebi kaynaklarında farklı rivayetler ve değerlendirmeler bulunmaktadır. Buna göre *ez-Ziyâdât* ya Ebû Hanîfe'nin diğer meşhur talebesi Ebû Yûsuf'un (ö. 182/798) Ebû Hanîfe'nin ders halkasında üretilen görüş ve rivayetleri derlediği *el-Emâlî* üzerine ya da Şeybânî'nin daha önce benzer bir amaçla kaleme aldığı ve "zâhirü'r-rivâye" diye nitelenen eserleri, özellikle de bunlardan *el-Câmiu'l-kebîr* üzerine yazılmış bir zeyildir.¹⁹ Özellikle çağdaş araştırmalarda ikinci görüş öne çıktığı²⁰ için biz de *ez-Ziyâdât*'ı Şeybânî'nin kendi eserlerinden birisi ya da birkaçı üzerine yazmış olduğu zeyil niteliği taşıyan müstakil bir eser olarak bu başlık altında değerlendirdik.²¹ Daha önce yazmış olduğu zâhirü'r-rivâye eserlerinde kaydetmediği veya sonradan ortaya çıkan bazı fikhî meseleleri düzensiz bir biçimde *ez-Ziyâdât*'ta derleyen Şeybânî, daha sonra ortaya çıkan yeni meselelere dair görüşlerini de *Ziyâdâtü'z-Ziyâdât* adını verdiği yeni bir eserde toplamış²² ve böylece zeyil üzerine zeyil yazma geleneğini de başlatmıştır. Sadece Hanefî mezhebinin değil genel olarak fıkıh ilminin fûrua dair meselelerinin tedvini ve fıkıh kitaplarının tasnifi konusunda belirleyici bir rolü olan Ebû Hanîfe çevresinin bu konudaki en velûd isimlerinden Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî'nin²³ zeyil edebiyatına dair ilk örnekleri vermiş olması oldukça dikkat çekicidir.

Ebû Hanîfe'nin önde gelen talebeleri arasında yer alan Hasan b. Ziyâd'a (ö. 204/819) da *ez-Ziyâdât* adlı bir eser nispet edilmektedir. Okan Kadir Yılmaz'a göre, Ebû Hanîfe ile talebeleri Ebû Yûsuf ve Züfer b. Hüzeyl'in (ö. 158/775) görüşlerini tahriç yoluyla tespit edip *el-*

¹⁹ Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn an esâmi'l-kütübi ve'l-fünûn*, nşr., M. Şerefettin Yaltkaya, Ankara: Millî Eğitim Bakanlığı, 1941-1943, II, 962-963.

²⁰ Bk. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Murteza Bedir, "ez-Ziyâdât" maddesi; Okan Kadir Yılmaz, "İlk Tedvin Döneminde Hanefî Mezhebi Literatürünün Kayıp Eserleri", Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2017, s. 9; Orhan Ençakar, "Hanefî Mezhebi Nevâdir Literatürü", Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019, s. 54 vd.

²¹ Kaynaklarda *ez-Ziyâdât*'a müstakil bir eser olarak atıf yapılmış (mesela bk. Burhaneddin el-Buhârî, *el-Muhîtu'l-Burhânî*, thk., Abdülkerim Sami el-Cündî, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-ilmîyye, 1424/2004, II, 131, 206; III, 270, 319; IV, 249), ayrıca üzerine muhtasar ve şerh türü çalışmalar yapılmıştır (Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, II, 962-963). Krş. Yılmaz, "Hanefî Mezhebi Literatürünün Kayıp Eserleri", s. 97, 151; Ençakar, "Hanefî Mezhebi Nevâdir Literatürü", s. 39, 43.

²² Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, II, 964; *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Murteza Bedir, "ez-Ziyâdât" maddesi.

²³ Bilal Aybakan, "Furû' Fıkıh Sistematiği Üzerine", *M.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 31/2 (2006), s. 6; *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Aydın Taş, "Şeybânî, Muhammed b. Hasan" maddesi; *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Mehmet Özşenel, "Şeybânî, Muhammed b. Hasan (Hadisteki Yeri)" maddesi.

Emâlî adıyla kaydeden Hasan b. Ziyâd muhtemelen bu eserde yer almayan fikhî mesele ve görüşleri *ez-Ziyâdât* adıyla ayrı bir kitapta toplamıştır.²⁴

Şâfiî fikhına dair *el-Mebsût*, *Edebü'l-Kâdî*, *el-Hâdî ilâ mezâhibi'l-ulemâ* ve *el-Fetâvâ* gibi eserleriyle tanınan²⁵ Ebû Âsım Muhammed b. Ahmed el-Herevî el-Abbâdî'ye (ö. 458/1066) nispet edilen *ez-Ziyâdât* ve ona zeyil olarak yine kendisinin kaleme aldığı *Ziyâdâtü'z-Ziyâdât* adlı eserlerin²⁶ niteliği hakkında Şâfiî tabakât kaynaklarında bir bilgiye ulaşmasak da Kâtip Çelebi, meşhur Şâfiî fakihî Râfiî'den naklen Abbâdî'nin *ez-Ziyâdât*'ının bir cilt hacmindeki *el-Fetâvâ*'sı üzerine oldukça hacimli bir zeyil çalışması olduğunu söyler.²⁷

2. Müellifin Tamamlanmış Kitabına Yeni Bölüm Eklemesi

Bu zeyil türüyle ilgili tespit edebildiğimiz Hanefî mezhebinin erken dönemine ait iki örnekten ilki, Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî'nin öğrencisi Hişâm b. Ubeydullah er-Râzî'nin (ö. 201/817) bir eseridir. Ebû Hanîfe halkasının fikhî birikimini tespite yönelik tedvin çalışmaları kapsamında hocasının başlattığı ziyâdât geleneğini sürdürdüğü anlaşılan Râzî, esas itibarıyla Ebû Hanîfe halkasına dair hocasının görüş ve rivayetlerini derlediği ve Hanefî literatüründe bu türün en çok müracaat edilen eserlerinden birisi olan *Nevâdir*'ine sonradan ilavelerde bulunmuş ve bu ikinci esere *Ziyâdâtü Nevâdiri Hişâm* adıyla atıflar yapılmıştır.²⁸ Orhan Ençakar'ın tespitine göre, Hanefî mezhebinde nevâdir rivayeti üzerine ilave/zeyil yapan tek kişi Hişâm'dır ve *Ziyâdât*'ın Hişâm'ın *Nevâdir*'i içinde bir bölüm (kitab) olduğu anlaşılmaktadır.²⁹

Hanefî mezhebinin teşekkül döneminde fikhın çeşitli alanlarında kaleme aldığı eserlerle mezhebin oluşumuna ve yayılmasına katkıda bulunan Ebû Cafer et-Tahâvî'nin (ö. 321/933) mezhebin hadis kaynaklarını tespit etmek ve mezhep imamlarına ait görüşleri hadislerle temellendirilmek amacıyla kaleme aldığı *Meâni'l-âsâr* (ya da *Şerhü meâni'l-âsâr*) adlı eserinde “Kitâbü'z-Ziyâdât” başlıklı bir bölüm yer almaktadır. Bu eser üzerine *Nühabü'l-efkâr fi tenkîhi mebâni'l-ahbâr* adlı hacimli bir şerh yazan Bedreddin el-Aynî'nin (ö. 855/1451) verdiği bilgiye göre, Tahâvî *Meâni'l-âsâr*'ı tamamladıktan sonra tespit ettiği bazı yeni meseleleri kitabının sonuna dokuz alt bölüm (bâb) halinde eklemiş ve bu bölümleri kitabın diğer ana bölümlerinde (kitab) olduğu gibi düzenli bir konu tasnifine göre sıralamamıştır.³⁰ *Meâni'l-âsâr*'ın mevcut neşirlerinde bu bölümün kitabın en sonunda değil “Kitâbü'l-Vesâyâ” ve “Kitâbü'l-

²⁴ Yılmaz, “Hanefî Mezhebi Literatürünün Kayıp Eserleri”, s. 148. Yılmaz bu konuda somut bir delil bulunmadığını belirtir.

²⁵ İbnü'l-İmâd el-Hanbelî, *Şezerâtü'z-zehab fi ahbâri men zehab*, thk., Mahmûd el-Arnâût, Dimaşk-Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1406/1986, V, 252.

²⁶ Mesela bk. Ebû Zekerîya Yahya b. Şeref en-Nevevî, *Tehzîbü'l-esmâ' ve'l-lügât*, Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, ts., II, 249; Takıyyüddin İbn Kâdî Şühbe, *Tabakâtü's-Şâfi'iyye*, thk. Abdülalîm Han, Beyrut: Âlemü'l-kütüb, 1407, I, 232; Tâceddin es-Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfi'iyyeti'l-kübrâ*, thk. M. Muhammed et-Tanâhî ve A. Muhammed el-Hulv, Kahire: Dâru Hecr li't-tübâa ve'n-neşr, 1413, IV, 104. Bazı kaynaklarda kendi *Ziyâdât*'ı üzerine iki ayrı zeyil (*Ziyâdâtü'z-Ziyâdât* ve *Ziyâdât alâ Ziyâdâtü'z-Ziyâdât*) yazdığı söylenir (bk. Cemaleddin el-İsnevî, *el-Mühimmât fi şerhi'r-Ravda ve'r-Râfi'i*, nşr., Ebû'l-Fadl ed-Dimyâtî ve Ahmed b. Ali, Beyrut – Dâru'l-beyzâ: Dâru İbn Hazm – Merkezü't-türâsi's-sekâfi'l-Mağribî, 1430/2009, I,26; Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyetü'l-ârifin es-mâ'ül-müellifin ve âsârü'l-musannifin*, Ankara: Millî Eğitim Bakanlığı, 1951-1955, II, 71).

²⁷ Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, II, 964.

²⁸ Yılmaz, “Hanefî Mezhebi Literatürünün Kayıp Eserleri”, s. 9, 124-25. Burhâneddin el-Buhârî'nin Hişâm'ın bu eserine yaptığı atıflar için bk. Buhârî, *el-Muhîtu'l-Burhânî*, VI, 92; VIII, 523.

²⁹ Ençakar, “Hanefî Mezhebi Nevâdir Literatürü”, s. 135.

³⁰ Bedreddin el-Aynî, *Nühabü'l-efkâr fi tenkîhi mebâni'l-ahbâr fi şerhi Meâni'l-âsâr*, thk., Ebû Temîm Yâsir b. İbrahim, 19 cilt, Katar: Vizâretü'l-evkâf ve's-şuûni'l-İslâmiyye, 1429/2008, XVI, 429.

Ferâiz” bölümlerinden önce yer alması³¹ kitap tamamlandıktan sonra yazılmış bir zeyil olduğu hususunda bir tereddüde yol açsa da Aynî'nin şerhinde “Kitâbü’z-Ziyâdât” olması gerektiği yerdedir, yani kitabın son bölümüdür.

3. Başkasına Ait Tamamlanmış Kitaba İçerik Ekleme

Bu kategoride değerlendirilebileceğini tespit ettiğimiz on fıkıh kitabından Hanefî mezhebine ait olan bir tanesi “tekmile”, Şâfiî mezhebine ait altı tanesi “ziyâdât” ya da “zevâid”, Mâlikî mezhebine ait üç tanesi ise “ziyâdât” adını taşımakta ya da kaynaklarda bu şekilde nitelendirilmektedir. Bunlar bir müellife ait tamamlanmış bir kitaba daha sonraki bir âlim (oğlu, öğrencisi ya da bir başkası) tarafından yeni fikhî meseleler ve/veya mevcut meseleler hakkında yeni/farklı fikhî görüşler ya da hadisler ilave edilmesi suretiyle oluşturulan zeyil türü eserlerdir. Kronolojik olarak sıraladığımızda önce Şâfiî mezhebine ait eserleri, ardından Hanefî mezhebine ait bir eseri ve son olarak Mâlikî mezhebine ait eserleri ele almış olacağız.

Şâfiî mezhebinin teşekkülünde oldukça önemli ve belirleyici bir role sahip olan Ebü'l-Abbâs İbn Süreyc'in (ö. 306/918) önde gelen ihtisas talebelerinden İbnü'l-Kâs et-Taberî'nin (ö. 335/936) Şâfiî fikhına dair *el-Miftâh* adlı meşhur muhtasarı³² üzerine gözde öğrencilerinden Kâdî Ebû Ali Hasan b. Muhammed b. Abbas ez-Zücâcî et-Taberî (ö. 400/1000 civarı)³³ ziyâdât türü bir zeyil çalışması yapmıştır. *et-Tehzîb*, *Ziyâdetü'l-Miftâh* veya *Zevâ'idü'l-Miftâh* adlarıyla anılan³⁴ ve çok meşhur olmadığı anlaşılan³⁵ kitabın içeriği ve yapılan eklemelerin niteliği hakkında kaynaklarda yeterli bilgi verilmese de Zücâcî muhtemelen hocasının meşhur muhtasarı üzerine karşılaştırmalı bir inceleme (zevâid) çalışması değil içerik ekleme niteliğinde bir zeyil (ziyâdât) çalışması yapmış olmalıdır.³⁶ Aksi halde kitabın bu özelliğine vurgu yapıldı diye düşünüyoruz. Ebû Ali ez-Zücâcî aynı zamanda hocası İbnü'l-Kâs'ın *Edebü'l-Kâdî* sine de bazı meseleler ilave ederek ziyâdât türü bir zeyil kaleme almıştır.³⁷

Şâfiî mezhebinin temel metinlerinden Ebû İshak eş-Şîrâzî'nin (ö. 476/1083) *el-Mühezzeb*'ini sürekli derslerinde okutan Yemen Şâfiîleri'nin reislerinden Ebü'l-Hüseyn Yahyâ b. Ebü'l-Hayr el-İmrânî (ö. 558/1163) bu eser üzerine birisi *ez-Zevâid* adıyla bilinen muhtasar,

³¹ Bk. Tahâvî, *Şerhu meâni'l-âsâr*, thk., M. Zührî en-Neccâr ve M. Seyyid Câdülhak, Beyrut: Âlemü'l-kütüb, 1414/1994.

³² İbn Süreyc ve İbnü'l-Kâs'ın Şâfiî mezhebi açısından önemi hakkında bk. Nail Okuyucu, *Şâfiî Mezhebi'nin Teşekkül Süreci*, İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı, 2015, s. 407-500; *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Şükrü Özen, “İbn Süreyc, Ebü'l-Abbas” maddesi; *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Ahmet Özel, “İbnü'l-Kâs” maddesi.

³³ Kâtip Çelebi vefat tarihini *Keşfü'z-zunûn*'da (II, 1769) “hicri 350” olarak verirken (Bağdatlı İsmail Paşa da aynı tarihi verir; bk. *Hediyetü'l-ârifîn*, I, 270) *Süllemü'l-vusûl* da “400 yılı civarı” diyerek bu hatasını düzeltir (Kâtip Çelebi, *Süllemü'l-vusûl ilâ tabakâti'l-fihûl*, thk., Mahmûd Abdülkadir el-Arnâût, İstanbul: IRCICA, 2010, II, 37). Çünkü Zücâcî, İbnü't-Tayyib et-Taberî'nin (348-450 / 959-1058) hocası olduğuna göre (bk. Kâtip Çelebi, ay.) 350/961'de vefat etmiş olması düşünülemez. Zücâcî'nin vefatıyla ilgili 400, 410, 417 şeklinde farklı rivayetler için bk. İsnevî, *Mühimmât*, I, 226-227.

³⁴ İsnevî, *Mühimmât*, I, 117, 225-226, 314; II, 297; III, 557; İbn Kâdî Şühbe, *Tabakâti's-Sâfiyye*, I, 139-140; Sübkî, *Tabakâti's-Sâfiyyeti'l-kübrâ*, IV, 331; İbnü'l-Mülakkin, *el-Ikdü'l-müzheb fi tabakâti hameleti'l-mezheb*, thk., Eymen Nasr el-Ezherî ve Seyyid Mühennâ, Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmiyye, 1417/1997, s. 52, 192; Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, I, 517.

³⁵ İsnevî, *Mühimmât*, I, 117. İsnevî'nin döneminin nadir eserlerini topladığı zengin bir kütüphanesi olduğu anlaşıyor (a.g.e., I, 94).

³⁶ Krş. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İsmail Durmuş, “Zeyil” maddesi.

³⁷ İsnevî, *Mühimmât*, I, 117.

diğeri *el-Beyân fi mezhebi'l-İmâmi's-Şâfiî* adını taşıyan geniş eseri olmak üzere iki ayrı zeyil çalışması yapmıştır. Ebû'l-Hayr'ın *el-Beyân*'ın mukaddimesinde her iki eserin sebebi-i telifine dair anlattıkları³⁸ ile Şâfiî tabakat kaynaklarında yer alan bilgiler³⁹ birlikte değerlendirildiğinde *ez-Zevâid* ve *el-Beyân*'ın Şirâzî'nin eserine mezhebin diğer muteber kaynaklarında yer alan fikhî mesele ve görüşlerin ilavesiyle oluşturulmuş zeyil türü eserler olduğu anlaşılmaktadır. *el-Beyân*'da diğer mezhep imamlarının Şâfiî'ye muhalif görüşleri de ilave edilmiştir.

Hem genel olarak fıkıh zeyil edebiyatı içinde hem de Hanefî fıkıh literatüründe “tekmile” adını taşıyan eserlerin ilk örnekleri, Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî ve Tahâvî gibi erken dönem şahsiyetlerinin ardından Hanefî mezhebinin en muteber temel metinlerinden birini kaleme alan Kudûrî'nin (ö. 428/1032) kitapları üzerine yazılan zeyillerdir. Bunların en meşhuru olan *Muhtasaru'l-Kudûrî* üzerine yazılan tekmilenin niteliği farklı olduğu için onu aşağıda “Karşılaştırmalı Zeyil” başlığı altında ele alacağız. Kudûrî'nin Şâfiî'nin Ebû Hanîfe'ye muhalif görüşlerini derleyip Ebû Hanîfe'nin görüşlerinin tercih gerekçelerini ortaya koyduğu *et-Tecrîd* adlı mukayeseli fıkıh (hilâf) kitabı üzerine talebesi Ebû Bekir Abdurrahman b. Muhammed es-Serahsî (ö. 439/1048) tarafından kaleme alınan *Tekmiletü't-Tecrîd*'in sebebi-i telifi ve niteliği hakkında kaynaklarda bir bilgiye rastlayamadık.⁴⁰ Ancak *et-Tecrîd*'in eksik olduğuna dair bir bilgi de verilmediğine göre Serahsî'nin muhtemelen hocasının kitabına Ebû Hanîfe ve Şâfiî dışındaki fakihlerin görüşlerini ekleyerek ziyâdât türü bir eser kaleme aldığı düşünülebilir.

İmam Mâlik'in (ö. 179/795) Mısırlı öğrencilerinden Abdullah b. Abdilhakem (ö. 214/829) hocasının halkasında üretilen fikhî mesele ve görüşleri derlemek amacıyla üç muhtasar (kebir, evsat, sağır) kaleme almıştı ve bunlar Mâlikî mezhebinin teşekkül döneminde *Muhtasaru' ve el-Müdevvenetü'l-kübrâ* dan sonra en muteber kitaplar olarak kabul ediliyordu.⁴¹ Bunlardan *el-Muhtasaru's-sağır* esas alınarak yazılan ve Mâlik'in ya da öğrencilerinin görüşlerine farklı ilim merkezlerini (emsâr) temsil eden müctehid âlimlerin görüşleri eklenerek oluşturulan ziyâdât türü dört zeyil çalışması bulunmaktadır:

1) Abdullah b. Abdilhakem'in İmam Şâfiî'ye yakınlığıyla tanınan, aynı zamanda Şâfiî'ye ve Ebû Hanîfe'ye reddiyeler yazan oğlu ve talebesi Ebû Abdullah Muhammed b. Abdilhakem (ö. 268/882) Ebû Hanîfe ile Şâfiî'nin İmam Mâlik'e muhalif görüşlerini babasının söz konusu eserine ekleyerek bir ziyâdât oluşturmuştur.⁴²

³⁸ Ebû'l-Hayr el-İmrânî, *el-Beyân fi mezhebi'l-İmâmi's-Şâfiî*, thk., Kâsım Muhammed en-Nûrî, Cidde: Dâru'l-Minhâc, 1421/2000, I, 3.

³⁹ Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfiyyeti'l-kübrâ*, VII, 336-337; İbn Kâdî Şühbe, *Tabakâtü's-Şâfiyye*, I, 328. Ayrıca bk. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Ahmet Özel”, “İmrânî, Ebû'l-Hayr” maddesi.

⁴⁰ Kureşî, *el-Cevâhîrü'l-mudîyye fi tabakâti'l-Hanefiyye*, thk., Abdülfettâh Muhammed el-Hulv, Kahire: Dâru Hecr li't-tibâa ve'n-neşr, 1413/1993, II, 397-400; Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, I, 346; Bağdatlı İsmail Paşa, *Hedîyyetü'l-ârifîn*, I, 516. Serahsî'nin vefat tarihi Kureşî tarafından hicrî 439, Kâtip Çelebi ve Bağdatlı İsmail tarafından 436 olarak verilir.

⁴¹ *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Eyyüp Said Kaya, “Mâlikî Mezhebi” maddesi; Ali Hakan Çavuşoğlu, “Irak Mâlikî Ekolü: III-V./IX-XI. Yüzyıllar”, Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2004, s. 49-51.

⁴² Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik ve takrîbü'l-mesâlik li-ma'rifeti a'lâmi mezhebi Mâlik*, thk., M. Tâvî et-Tancî vd., Rabat: Vizâretü'l-evkâf ve's-şuûnî'l-İslâmiyye, 1383-1403/1965-1982, III, 366; IV, 160; İbn Ferhûn, *ed-Dibâcü'l-müzheb fi ma'rifeti a'yânî'l-mezheb*, thk., Muhammed el-Ahmedî Ebû'n-Nûr, Kahire: Dâru't-Türâs li't-tab' ve'n-neşr, 1972, II, 165.

2) Ebü'l-Kâsım Ubeydullah b. Muhammed b. Abdullah b. Abdürrahîm İbnü'l-Berkî (ö. 291/904) aynı şekilde hocası Abdullah b. Abdilhakem'in *el-Muhtasarü's-sağîr*'ine İbrahim en-Nehaî, Ebü Hanîfe, Süfyân es-Sevrî, Evzâî, Şâfiî ve İshak b. Râhûye gibi mezhep imamı ve müctehid fakihlerin (fukahâ-i emsâr) görüşlerini ilave ederek bir ziyâdât çalışması yapmıştır.⁴³

3) Muhammed b. Abdilhakem'in talebelerinden olup onun ardından ders halkasının başına geçen ve "İbn Ramazân" diye tanınan Ebü'l-Hasan Ali b. Yakûb ez-Zeyyât (ö. 321/933) İbnü'l-Berkî'nin ziyâdâtı üzerine onun yer vermediği diğer erken dönem müctehidlerinden bazılarının görüşlerini ilave etmek suretiyle *el-Muhtasarü's-sağîr* merkezli üçüncü ziyâdâtı kaleme almıştır.⁴⁴

4) Önceki üç isimden farklı olarak bir Şâfiî fakihî olan ve Mâlikî mezhebinin hâkim olduğu Endülüs'e yerleşip orada yaşayan Ebü'l-Kâsım Ubeydullah b. Ömer b. Ahmed el-Bağdâdî el-Kurtubî (ö. 360/971) de İbn Ramazân'ın yazdığı ziyâdâtına Dâvûd ez-Zâhirî, Leys b. Sa'd ve İbn Cerîr et-Taberî'nin görüşlerini ekleyerek dördüncü zeyli kaleme almıştır.⁴⁵

Bu başlık altında buraya kadar ele aldığımız dokuz kitap tamamlanmış bir fıkıh kitabına yeni fikhî meseleler ve/veya bu kitapta yer alan meseleler hakkında mezhep içinden ya da dışından farklı görüşler ilave edilmesi suretiyle oluşturulan zeyillerdir. İmam Şâfiî'nin görüşlerinin sonraki kuşaklara aktarılması ve mezhebinin tedvini konusunda önemli katkılar sunan en yakın talebelerinden Müzenî'nin (ö. 264/878) meşhur eseri *el-Muhtasar* üzerine İbn Ziyâd en-Nisâbüri'nin (ö. 324/946) kaleme aldığı *Ziyâdât 'alâ Muhtasari'l-Müzenî* ise daha farklı bir nitelik taşımakta ve bu araştırma kapsamında incelediğimiz kitaplar arasından türünün tek örneği gibi görünmektedir.

Hadis ilimlerinin alt branşlarından (nev' /fen) birisi olan ve "ma' rifetü ziyâdâtı elfâz fikhîyye" ya da "ma' rifetü ziyâdeti's-sikât" adıyla anılan⁴⁶, bir hadis rivayetinin farklı tariklerine ve özellikle de bu farklı tarikler/rivayetler arasında hadisten çıkarılacak hükmü etkileyebilecek metin farklılıklarına vakıf olma konusunda hatırı sayılır bir şöhrete sahip olan, ahkâm hadislerini (fikhîyyât) ve sahâbe arasındaki görüş ayrılıklarını çok iyi bilen İbn Ziyâd en-Nisâbüri⁴⁷ hocası Müzenî'nin eserine bu birikimini kullanarak eklemeler yapmıştır. Döneminde Irak Şâfiîleri'nin önde gelenlerinden biri olan İbn Ziyâd'ın kimi zaman Müzenî'nin naklettiği bir rivayet başka tariklerini, kimi zaman da Müzenî'nin yer vermediği bir hadis rivayetini

⁴³ Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-Medârik*, III, 367; IV, 180-183. Ayrıca bk. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Şükrü Özen, "Hilâf" maddesi; *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Saffet Köse, "İbn Abdülhakem, Abdullah" maddesi.

⁴⁴ Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-Medârik*, III, 367; IV, 159; V, 55-56; İbnü's-Salâh eş-Şehrezûrî, *Tabakâtü'l-fukahâi's-Şâfiyye*, thk., Muhiddin Ali Necîb, Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1992, I, 191; İbn Yûnus el-Misrî, *Târîhu İbn Yûnus*, Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-ilmîyye, s. 1421, I, 446. İbn Ramazân'ın kimliği ve baba adı hakkındaki ihtilaflar için bk. Kâdî İyâz, *a.g.e.*, V, 282-283.

⁴⁵ Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, III, 367.

⁴⁶ Hâkim en-Nisâbüri, *Ma' rifetü ulûmil'l-hadîs*, thk., S. Muazzam Hüseyin, Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-ilmîyye, 1397/1977, s. 130; İbnü's-Salâh eş-Şehrezûrî, *Ulûmü'l-hadîs*, thk., Nureddin İtr, Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1406/1986, s. 85; Talat Koçyiğit, *Hadis İstılahları*, Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 1985, s. 476.

⁴⁷ Hâkim en-Nisâbüri, *Ma' rifetü ulûmil'l-hadîs*, s. 130; İbnü's-Salâh, *Ulûmü'l-hadîs*, s. 85; Şemsüddin ez-Zehabi, *Tezkiretü'l-huffâz*, nşr., Zekerîya Umeyrât, Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-ilmîyye, 1419/1998, III, 26-28; İbn Kâdî Şühbe, *Tabakâtü's-Şâfiyye*, I, 111, İbn Ziyâd en-Nisâbüri, *ez-Ziyâdât alâ Kitâbi'l-Müzenî*, thk., Hâlid b. Hâyif b. Ureyc el-Mutîrî, Riyad-Küveyt: Dâru Edvâi's-selef – Dâru'l-Kevser, 1426/2005, Muhakkikin girişi, s. 64.

nakletmek şeklindeki bu ilaveleri ilgili meselenin fikhî hükmünü etkileyecek ve Şâfiî mezhebini görüşünü teyit edecek niteliktedir. *ez-Ziyâdât*'ta *el-Muhtasar*'ın konu (kitab) tasnifi esas alınmış, ancak ziyâdât yapılmayan alt konu başlıklarına (bâb) yer verilmemiştir.⁴⁸ Ayrıca İbn Ziyâd'ın ilaveleri Hz. Peygamber'in hadisleriyle sınırlı olup nadiren sahâbe veya tâbiînin görüşlerine atıfta bulunulmakta, Şâfiî dışındaki müctehid imamlardan da herhangi bir görüş ya da rivayet nakledilmemektedir.⁴⁹ *ez-Ziyâdât*'ı neşreden Mutîrî bu kitabın "bir fıkıh kitabı üzerine ziyâdât tarzında yazılmış ilk eser" olduğunu ifade ederken⁵⁰ şayet hadis ilminin bir alt kolu olan, hadislerin farklı metinler içeren farklı tariklerini ilave etmek anlamındaki "ziyâdât ilmini" kastediyorsa haklı olabilir, aksi takdirde İbn Ziyâd'ın bu eserinden önce ziyâdât niteliği taşıyan pek çok kitap yazıldığını ve bunların ilk örneğini Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî'nin verdiğini ortaya koymuş olduk.

4. Başkasına Ait Tamamlanmış Kitabın Bir Bölümüne İçerik Ekleme

Hanefî mezhebinin tanınmış müelliflerinden Zeynüddin İbn Nüceym'in (ö. 970/1563) İslam hukukunun küllî kaideleri ile benzer fikhî meselelerin tâbi olduğu ortak ve farklı hükümleri incelediği *el-Eşbâh ve'n-nezâir* adlı eserinin sadece "Kitâbü'l-Fürûk" başlıklı altıncı bölümü üzerine kardeşi Siraceddin Ömer İbn Nüceym (ö. 1005/1596) tarafından bir tekmile/tetimme (kaynaklarda her iki adla da geçiyor) yazılmıştır.⁵¹ Henüz başka bir örneğine rastlamasak da bu türün bir önceki başlık altında ele aldığımız, tamamlanmış bir kitabın bütününe yönelik zeyil çalışmasından ayrı bir nitelik taşıdığını, dolayısıyla ayrı bir başlık altında ele alınması gerektiğini düşünüyoruz.

el-Eşbâh üzerine yazılmış *Gamzû uyûni'l-besâir* adlı şerhin sahibi Hamevî'nin (ö. 1098/1687) verdiği bilgiye göre, *el-Eşbâh*'ı yedi bölüme (fen) ayıran Zeynüddin İbn Nüceym her bir bölümün altında tahâretten ferâize kadar tüm fıkıh konularıyla ilgili kaideleri ve farklılıkları sıralarken "Kitâbü'l-Fürûk" bölümünde tüm fıkıh konularına dair başlıklar açmamış ve onun bu anlamda eksik bıraktığı bu bölüm kardeşi Ömer İbn Nüceym tarafından küçük bir zeyil yazılarak tamamlanmıştır.⁵²

B. "KARŞILAŞTIRMALI ZEYİL": TAMAMLANMIŞ BİR KİTABI ALANIN DİĞER ESERLERİYLE KARŞILAŞTIRMALI OLARAK İNCELEMEK

Bu kategori altında inceleyeceğimiz on üç kitabın yukarıdaki başlıklar altında ele aldığımız zeyillerden farkı, üzerine zeyil yaptıkları asıl/kaynak metne belirli bir yaklaşımı esas alarak yeni fikhî meseleler ve/veya farklı fikhî görüşler ilave etmekten ziyade söz konusu kaynak metni

⁴⁸ İbn Ziyâd en-Nisâbüri, *ez-Ziyâdât alâ Kitâbi'l-Müzenî*, Muhakkikin girişi, s. 149-154. İbn Ziyâd'ın yaptığı ziyâdâtın niteliği hakkında bk. *a.g.e.*, s. 82-83, 103-106, 111-139, 184-189.

⁴⁹ Okuyucu, *Şâfiî Mezhebi'nin Teşekkül Süreci*, s. 318. İbn Ziyâd en-Nisâbüri'nin muhaddis-Şâfiîlerin öncülerinden olduğu, ikinci nesil Şâfiî fakihler arasındaki konumu ve kitabının niteliği hakkında ayrıca bk. *a.g.e.*, s. 316-319.

⁵⁰ İbn Ziyâd en-Nisâbüri, *ez-Ziyâdât alâ Kitâbi'l-Müzenî*, Muhakkikin girişi, s. 183.

⁵¹ Bu tekmile bazı çağdaş kaynaklarda sehven *el-Eşbâh*'ın müellifi Zeynüddin İbn Nüceym'e nispet edilmiştir (bk. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Ahmet Nedim Serinsu, "İbn Nüceym, Sirâceddin" maddesi; Özel, *Hanefî Fıkıh Alimleri*, s. 281).

⁵² Ebü'l-Abbas Şehabeddin Ahmed b. Muhammed el-Hamevî, *Gamzû uyûni'l-besâir fi şerhi'l-Eşbâh ve'n-nezâir*, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1405/1985, IV, 300. *el-Eşbâh*'ın bu bölümünde sadece namaz, zekât, oruç, hac, nikah, talâk ve köle azadı (ıtk) başlıkları yer almaktadır.

aynı konuda yazılmış bir ya da birden fazla kitapla karşılaştırmalı olarak incelemek suretiyle aralarındaki farklılıkları ortaya koymaları ve kaynak metinde bulunmayıp diğer eser(ler)de bulunan fikhî mesele ve görüşleri genellikle asıl metnin başlıkları altında kaydetmeleridir. Genellikle zevâid ya da ziyâdât adlarıyla anılan bu eserleri kronolojik olarak sıraladığımızda, yine ilginç bir tesadüf olmak üzere karışık bir liste yerine kendiliğinden mezheplere göre sıralanmış bir liste karşımıza çıkmaktadır.

Bu türe ait ilk örneklerimiz Mâlikî mezhebinin erken dönem literatürüne aittir. Kuzey Afrika Mâlikîliğinin önemli temsilcilerinden İbn Ebû Zeyd el-Kayrevânî'nin (ö. 386/996) *en-Nevâdir ve'z-ziyâdât 'alâ mâ fi'l-Müdevvene* adlı kitabı, Mâlikî mezhebinin oluşum döneminde farklı bölgelerde farklı Mâlikî çevrelerce Mâlik b. Enes ve öğrencilerinin fikhî görüşlerini derlemek amacıyla yazılan ve temel kaynak kabul edilerek “ümmehât (ana kitaplar)” ya da “devâvîn” adıyla anılan eserlerde yer alan görüş ve rivayetleri toplamak amacıyla yazılmış hacimli ve ansiklopedik bir eserdir. Kayrevânî bu eserde söz konusu literatür içerisinde en başta gelen ve mezhebin temel kaynağı kabul edilen *el-Müdevvenetü'l-kübrâ*'yı esas alıp diğer kaynaklarda bulunduğu halde *Müdevvenê*'de yer almayan fikhî görüşleri derlemiştir.⁵³ Kayrevânî'nin talebelerinden Ebü'l-Kâsım Abdurrahman b. Muhammed el-Lebîdî'ye (ö. 440/1049) de *Ziyâdâtü'l-ümmehât ve nevâdirü'r-rivâyât* adıyla anılan benzer nitelikte ve hacimde bir kitap nispet edilir.⁵⁴ Mâlikî mezhebinin esasını teşkil eden muteber ve kuvvetli rivayetler/görüşler ile güvenilirlik ve/veya bağlayıcılık açısından öncekilere göre daha alt kategoride sayılan görüş ve rivayetleri (nevâdir) toplama amacı taşıyan bu eserleri, *Müdevvenê*'yi esas alarak kaleme alındıkları için karşılaştırmalı zeyil kategorisinde değerlendirmek uygun olacaktır.

İbn Ebû Zeyd el-Kayrevânî'nin *Müdevvene* üzerine yazdığı ve *en-Nevâdir ve'z-ziyâdât* kadar etkili olamamış *Muhtasarü'l-Müdevvene* adlı bir eseri daha vardır.⁵⁵ Onun bu eserde yer verdiği ancak *Müdevvenê*'de yer almayan görüşleri *Zevâ'idü Ebî Muhammed fi'l-Muhtasar* adlı müstakil bir kitapta toplayan İbnü't-Tallâ' el-Kurtubî (ö. 497/1104)⁵⁶ de Kayrevânî'nin *Muhtasar*'ı üzerine karşılaştırmalı bir zeyil çalışması yapmış olmaktadır.

Karşılaştırmalı zeyil türünün Hanefî mezhebi literatüründeki ilk örneği *Muhtasarü'l-Kudûrî* üzerine yazılmıştır. Kudûrî'nin (ö. 428/1037) Hanefî mezhebinin temel metinlerinden (mütûn-i selâse) birisi kabul edilen bu meşhur eseri üzerine *Hülâsatü'd-delâil fi tenkîhi'l-mesâil* adlı bir şerh yazmış olan Ebü'l-Hasan Hüsâmeddin Ali b. Ahmed İbn Mekkî er-Râzî (ö. 598/1201) aynı zamanda *Tekmiletü'l-Kudûrî* (veya kısaca *et-Tekmile*) adıyla bir karşılaştırmalı zeyil çalışması da yapmıştır. *Muhtasarü'l-Kudûrî*'de bulunmayıp mütekaddimîn dönemi Hanefî çevrelerinde meşhur olan diğer dört muhtasarda (*el-Câmi'u's-sağîr*, *Muhtasarü't-Tahâvî*, *el-İrşâd* ve *Mücezû'l-Fergânî*) yer alan meseleleri bir araya getiren İbn Mekkî er-Râzî, Kudûrî'nin konu tasnifini esas alarak hazırladığı bu eserini her ne kadar “tekmile” diye

⁵³ Detaylı bilgi için bk. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Ali Hakan Çavuşoğlu, “el-Müdevvenetü'l-kübrâ” maddesi; *a.g.e.*, Ali Hakan Çavuşoğlu, “en-Nevâdir ve'z-ziyâdât” maddesi.

⁵⁴ Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, VII, 254-255; Muhammed Mahfûz, *Terâcimü'l-müellifîne't-Tünisiyyîn*, Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1994, IV, 208.

⁵⁵ Çavuşoğlu, “Irak Mâlikî Ekolü”, s. 88-89.

⁵⁶ İbn Atıyye el-Endelûsî, *Fihristü İbn Atıyye*, thk., Muhammed Ebü'l-Ecfân – Muhammed ez-Zâhî, Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1983, s. 91; *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Ahmet Özel, “İbnü't-Tallâ” maddesi.

adlandırmış⁵⁷ olsa da “eksik bir kitabı tamamlama” niteliği taşımayan *Tekmiletü'l-Kudûrî* bizim yaptığımız tasnife göre “karşılaştırmalı zeyil” ya da yaygın kullanımıyla zevâid türü zeyil kategorisine girmektedir.

Hanefî literatüründe karşılaştırmalı zeyil türünün bir diğer örneği Kahire’de kadı naibliği ve müderrislik yapmış olan Nüreddin Ali b. Nasr b. Ömer İbnü’s-Sûsî’nin (ö. 695/1296) *Zevâidü'l-Hidâye ‘ale'l-Kudûrî* adlı eseridir. Meşhur Hanefî mezhebi tabakâtı yazarı Kureşî (ö. 775/1373), elinde müellif nüshası bulunduğunu söylediği *Zevâid* de İbnü’s-Sûsî’nin *Muhtasarü'l-Kudûrî*’de olmayıp Burhâneddin el-Merğînânî’nin (ö. 593/1197) *el-Hidâye*’sinde geçen meseleleri derlediğini ve “Kitâbü’n-Nikâh” bölümüne kadar yazabildiğini, yani *Zevâid*’in eksik olduğunu söyler.⁵⁸

Hanbelî mezhebi literatürü içindeki karşılaştırmalı zeyil türü eserlere üç örnek vereceğiz. Mezhebin üç temel/kaynak eserinin ilki olan⁵⁹ Hırakî’nin (ö. 334/946) *el-Muhtasarı* üzerine yazdığı *el-Muğnî* adlı şerhle tanınan Muvaffakuddin İbn Kudâme (ö. 620/1223) *Muhtasar* üzerine aynı zamanda karşılaştırmalı bir zeyil çalışması yapmıştır. *el-Hâdî* diye de bilinen *Umdetü'l-hâzım fi'l-mesâ'ili'z-zevâ'id ‘an Muhtasari Ebi'l-Kâsım* (ya da ‘ *Umdetü'l-azîm fi telhîsi'l-mesâ'ili'l-hâriciyye an Muhtasari Ebi'l-Kâsım*) adlı eserinde İbn Kudâme, Ahmed b. Hanbel ve öğrencilerinden nakledilen fikhî görüş ve fetvâlardan Ebü'l-Hattâb el-Kelvezânî’nin (ö. 510/1116) *el-Hidâye*’sinde yer alan ama *Muhtasar*’da bulunmayanları derlemiş ve herhangi bir tercih ya da değerlendirmede bulunmaksızın adeta *el-Hidâye*’yi özetlemiştir (telhîs).⁶⁰ İbn Kudâme’nin *Muhtasarü'l-Hırakî* üzerine *Zevâ'idü'l-Kâfi ‘ale'l-Hırakî* adlı bir zevâid çalışması daha yaptığından söz ediliyorsa da kaynaklarda İbn Kudâme’ye böyle bir eser nispet edilmez.⁶¹ Ancak manzum eserleriyle tanınan Yahyâ b. Yûsuf es-Sarsarî (ö. 656/1258) *Muhtasarü'l-Hırakî*’yi nazma çektikten sonra İbn Kudâme’nin *el-Kâfi* adlı eserinde yer alan ama *Muhtasar*’da bulunmayan iki bin meseleyi (zevâ'idü'l-Kâfi ‘ale'l-Hırakî) manzum hale getirmiş ve bu şiirine “Vâsîtatü'l-ıkdî’s-semîn ve umdetü'l-Hâfizi'l-emîn” adını vermiştir.⁶²

Abdurrahman b. Mahmûd İbn Ubeydân el-Ba’lî’nin (ö. 734/1333) Muvaffakuddin İbn Kudâme’nin *el-Kâfi*’si ve Mecdüddîn İbn Teymiyye’nin (ö. 652/1254) *el-Muharrefi* ile yine İbn Kudâme’nin *el-Mukni*’ini karşılaştırıp *el-Mukni*’de olmayıp diğerlerinde bulunan

⁵⁷ Hüsameddin Ali b. Ahmed İbn Mekkî er-Râzî, *Tekmiletü'l-Kudûrî*, Süleymaniye Ktp., Cârullah Efendi, nr. 602, vr. 1^b-2^a.

⁵⁸ Kureşî, *el-Cevâhirü'l-mudîyye*, II, 619-620; Kâtip Çelebi, *Keşfüz'z-zünûn*, II, 2036. Leknevi vefat tarihini 775 olarak veriyor (*el-Fevâidü'l-behiyye fi terâcimi'l-Hanefiyye*, nşr., M. Bedreddin Ebü'l-Firâs en-Na’sânî, Kahire: Matbaatü’s-Saâde, 1324, s. 139).

⁵⁹ Diğer iki metin Muvaffakuddin İbn Kudâme’ye ait *el-Mukni*’ ve Alaeddin Ali b. Süleyman el-Merdâvî’ye (ö. 885/1480) ait *et-Tenkîhu'l-müşbi*’dir (bk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî, *el-Mezhebü'l-Hanbelî: Dirâse fi târihihi ve simâtihi*, Riyad: Müessesetü'r-Risâle nâşirûn, 1423/2002, I, 456).

⁶⁰ Muvaffakuddin İbn Kudâme, *Umdetü'l-hâzım fi'z-zevâ'id alâ Muhtasari Ebi'l-Kâsım*, thk., Nureddin Tâlib, Katar: Vizâretü'l-evkâf ve ş-şuûni'l-İslâmiyye, 1428/2007, s. 35-36; ayrıca bk. Muhakkikin girişi, s. 6; Türkî, *el-Mezhebü'l-Hanbelî*, II, 242.

⁶¹ Krş. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Ferhat Koca, “İbn Kudâme, Muvaffakuddin” maddesi.

⁶² İbn Receb, *Zeylû Tabakâti'l-Hanebile*, thk., Abdurrahman b. Süleyman el-Useymin, Riyad: Mektebü'l-Ubeykân, 1425/2005, IV, 31-33; Türkî, *el-Mezhebü'l-Hanbelî*, II, 41. Sarsarî’nin şiirinin amacını ve muhtevasını ifade eden beyitleri için bk. İbn Kudâme el-Makdisî, *Umdetü'l-hâzım fi'z-zevâ'id alâ Muhtasari İbni'l-Kâsım*, nşr., Nureddin Tâlib, Katar: Vizâretü'l-evkâf ve ş-şuûni'l-İslâmiyye, 1428/2007, muhakkikin girişi, s. 7.

meseleleri derlediği *Zevâ'idü'l-Kâfi ve'l-Muharrer 'ale'l-Mukni'* adlı eseri⁶³ de Hanbelî literatüründe karşımıza çıkan bir diğer karşılaştırmalı zeyil çalışmasıdır. Türkî'ye göre İbn Ubeydân bu eserini yazarken muhtemelen kendisinden önce aynı konuda Muhammed b. Abdülkavî el-Makdisî el-Merdâvî'nin (ö. 699/1299-1300) yazmış olduğu, Sarsarî'nin şiiri gibi zeyil/zevâid niteliği taşıyan "İkdü'l-ferâid ve kenzü'l-fevâid" adlı meşhur kasideden faydalanmıştır.⁶⁴

Şâfiî mezhebinin kaynaklarında yer alan farklı rivayet, görüş ve yaklaşımları birleştirip mezhep birikimini derli toplu bir şekilde yeniden kaleme aldığı eserleriyle tanınan Abdülkerim b. Muhammed er-Râfiî'nin (ö. 623/1226) *Fethu'l-azîz fi şerhi'l-Vecîz* (kısaca *eş-Şerhu'l-kebîr*) adlı eserinde olmayıp İbnü'r-Rif'a'nın (ö. 710) *el-Kifâye fi şerhi'l-Minhâc*'ında yer alan mesele ve görüşler Şerefüddin İsa b. Osman el-Gazzî (ö. 799/1397) tarafından müstakil bir eser halinde toplanmıştır.⁶⁵ Şevkânî her ne kadar bu eserden bahsederken "Ziyâdâtü'l-Kifâye ale'r-Râfiî" adını kullanmışsa⁶⁶ da niteliği itibarıyla karşılaştırmalı zeyil (zevâid) kategorisine girmektedir.

Râfiî gibi Şâfiî mezhebinin farklı rivayet, görüş ve yaklaşımlarını uzlaştıran eserleriyle tanınan Nevevî'nin (ö. 676/1277) fûrû-ı fıkha dair iki önemli eseri *Ravzatü't-tâlibîn* ile *Minhâcü't-tâlibîn* üzerine karşılaştırmalı bir inceleme yapan Necmeddin İbn Kâdî Aclûn (ö. 876/1472) ilkinde bulunup ikincisinde bulunmayan fikhî meseleleri *et-Tâc fi zevâ'idü'r-Ravza 'ale'l-Minhâc* adlı zeylinde bir araya getirmiştir.⁶⁷

Kâdî Beyzâvî'nin (ö. 685/1286) *Minhâcü'l-vüsûl* adlı meşhur fıkıh usulü eseri üzerine *Nihâyetü's-sûl* adlı bir şerh kaleme alan müteahhirün dönemi Şâfiî fakihlerinin önde gelenlerinden Cemâleddin el-İsnevî (ö. 772/1370) bu şerhini tamamladıktan sonra bu kitabına bir ek (şef') olmak üzere Beyzâvî'nin eserinde yer almayan ancak diğer üç muteber fıkıh usulü kitabında (Fahreddin er-Râzî'nin *el-Mahsûl*ü, Âmidî'nin *el-İhkâm*'ı ve İbnü'l-Hâcib'in *el-Muh-tasar*'ı) bulunan meseleleri müstakil bir kitap halinde topladığını ve Beyzâvî'nin konu tasnifini esas alarak yazdığı bu yeni eserine *Zevâ'idü'l-usûl 'alâ Minhâci'l-vüsûl* adını verdiğini belirtir.⁶⁸

Karşılaştırmalı zeyil kategorisinde değerlendireceğimiz son örnek öncekilerden farklı bir nitelik taşımaktadır. Azerbaycan asıllı Şâfiî âlimi Yûsuf b. İbrâhim el-Erdebilî (ö. 779/1377 [?]) döneminde muteber bir kaynak kabul edilen *el-Envâr li-a'mâli'l-ibrâr* adlı eserinde bir kitabı

⁶³ Türkî, *el-Mezhebü'l-Hanbelî*, II, 338-341; *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Ferhat Koca, "İbn Kudâme, Muvaffakuddin" maddesi.

⁶⁴ Türkî, *el-Mezhebü'l-Hanbelî*, II, 309.

⁶⁵ İbn Hacer el-Askalânî, *ed-Dürerü'l-kâmine fi a'yâni'l-mietî's-sâmine*, Haydarabad-Dekken: Dâiretü'l-meârifî'l-Osmâniyye, 1392/1972, IV, 241; Şevkânî, *el-Bedru't-tâli' bi-mehâsini men ba'de'l-karnî's-sâbi'*, Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, ts., I, 515). Daha ziyade *Edebü'l-Kâdî* adlı eseriyle tanınan Gazzî ayrıca Nevevî'nin diğer meşhur eseri *el-Minhâc* üzerine üç ayrı şerh, İsnevî'nin *el-Mühimma*'ı üzerine de *Medinetü'l-ilm* adında reddiye (taakkub) niteliğinde bir muhtasar kaleme almıştır.

⁶⁶ Şevkânî, *el-Bedru't-tâli'*, I, 515.

⁶⁷ Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, I, 930; *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Saffet Köse, "İbn Kâdî Aclûn, Necmeddin" maddesi.

⁶⁸ İsnevî, *Zevâ'idü'l-usûl alâ Minhâci'l-vüsûl ilâ ilmi'l-usûl*, thk., M. Sinan Seyf el-Celâlî, Beyrut: Müessesetü'l-kütübî's-sekâfiyye, 1413/1993, s. 165-167. İsnevî, sürekli derslerinde okuttuğu *Minhâc*'ta bulunmayan ve *Zevâid* de bir araya getirdiği meseleleri aslında *Nihâye*'de de yer geldikçe ziyâdât şeklinde zikretmiş, hatta bunlara ilaveten Kâdî Beyzâvî'nin söz konusu üç temel esere muhalif görüşlerine de işaret etmiştir (bk. İsnevî, *Nihâyetü's-sûl şerhu Minhâci'l-vüsûl*, Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-ilmîyye, 1420/1999, s. 5-6).

değil Şâfiî mezhebinin yedi muteber kaynağını esas alarak ve bu kitapları yirmi küsur kitapla karşılaştırmalı olarak inceleyerek adeta çoklu bir zeyil/zevâid çalışması yapmıştır. Erdebîlî *el-Envâr*'da tedarik ve fetvâ faaliyetlerinde en çok ihtiyaç duyulan ve karşılaşılan (umumu'l-belvâ) fikhî meseleleri bir araya getirmiş ve aynı zamanda söz konusu yedi kaynakta yer almayan ama kendisinin önemli gördüğü meseleler (zevâid) ile bu meselelere dair mezhebin muteber görüşlerini tespite çalışmış, ayrıca söz konusu kaynaklardaki eksiklik ve hataları telafi etmek istemiş ve tüm bu amaçları gerçekleştirmek üzere neredeyse tamamı müteahhirün (şeyhayn) öncesi döneme ait yirmiyi aşkın esere müracaat etmiştir.⁶⁹ Bu yönüyle bakıldığında *el-Envâr*'ı yedi kitap üzerine yirmi küsur kitabın zevâidi olarak değerlendirmek mümkündür. Nitekim Ebû Hafs Sirâceddin Ömer b. Muhammed el-Fetâ ez-Zebîdî (ö. 887/1482) *el-Envâr*'ın ihtiva ettiği zevâidi ayıklayarak *Envâru'l-Envâr* adını verdiği müstakil bir kitapta bir araya getirmiştir.⁷⁰

C. MÜELLİFİN YARIM BIRAKTIĞI BİR KİTABI TAMAMLAMAK SURETİYLE ZEYİL YAPMAK

Yirmi beş örnek eser üzerinde yaptığımız incelemeden hareketle şunu rahatlıkla söyleyebiliriz ki diğer ilim dallarında olduğu gibi⁷¹ fikhî edebiyatı söz konusu olduğunda da “tekmile” ve “tetimme” kelimeleri genellikle eksik bir kitabı tamamlamak için yapılan zeyil çalışmalarını tanımlamak ya da adlandırmak için kullanılmıştır. Ayrıca tekmile ve tetimme adıyla anılan bu tür zeyillerin kronolojik olarak diğer zeyil türlerinden daha sonra (8./14. yüzyıldan itibaren) ortaya çıktığı ya da yaygınlaştığı anlaşılmaktadır. En azından bizim tespit edebildiğimiz meşhur örnekler arasında daha önceki dönemlere ait bu nitelikte bir eser bulunmadığını söyleyebiliriz. Bu tür tekmilelerin genellikle ilgili mezhebin temel metinlerinden birisi üzerine yazılmaya başlanan ama tamamlanamayan “şerhler” üzerine kaleme alınmış olmaları bu durumu kısmen açıklayabilir.

Söz konusu yirmi beş eserin on tanesi Hanefî mezhebine, on biri Şâfiî mezhebine, dört tanesi de Mâlikî mezhebine müntesip âlimlerce kaleme alınmıştır. Bunların çoğunluğu “tekmile” (bazısı “tetimme”) adıyla anıldığı halde, İslam hukuku zeyil edebiyatı için yaptığımız tasnifte bu kategori için “Tekmile Türü Zeyiller” gibi bir başlık kullanmadık. Çünkü tekmile veya tetimme adlarıyla anıldıkları halde yukarıda ele aldığımız farklı kategoriler altında değerlendirilebilecek zeyil türü eserler de bulunmaktadır. Ayrıca incelediğimiz örneklerle sınırlı olmak kaydıyla, bu iki kelimenin kitap adlarında ya da tanımlamalarında birbiri yerine ve eş anlamlı olarak kullanıldığını ifade edebiliriz.

Tekmile ve tetimme adlı eserlerin en yaygın olduğu Hanefî mezhebi literatüründe bu türün en meşhur örnekleri muhtemelen İbnü'l-Hümâm'ın *el-Hidâye* şerhi *Fethü'l-kadîr* üzerine yazılan tekmile ile İbn Âbidîn'in *Reddü'l-muhtâr*'ı üzerine oğlu İbn Âbidinzâde'nin

⁶⁹ Yûsuf b. İbrahim el-Erdebîlî, *el-Envâr li-a'mâli'l-ibrâr*, thk., Halef Müfdî el-Mutlak, Küveyt: Dâru'z-Ziyâ', 1427/2006, I, 11-13. *el-Envâr*'ın esas aldığı söz konusu yedi eser Râfiî'nin *eş-Şerhu'l-kebîr*, *eş-Şerhu's-sağîr* ve *el-Muharrer* adlı eserleri ile Nevevî'nin *Ravzatü't-tâlibîn*'i, Kazvîni'nin *Şerhu'l-Lübâb* ve *el-Hâvi's-sağîr* adlı eserleri ve sonuncu eser üzerine yazılmış bir ta'likadır. Ayrıca bk. İbn Hacer el-Askalânî, *ed-Düerü'l-kâmine*, VI, 258.

⁷⁰ Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, I, 195-196. Krş. TDV *İslâm Ansiklopedisi*, Saffet Köse, “Erdebîlî, Yûsuf b. İbrahim” maddesi.

⁷¹ Bk. *The Encyclopaedia of Islam*, 2th edition. Cl. Gilliot. “Sila (In Literature)” maddesi.

yazdığı tekmiledir. Eksik/yarım kalmış bir kitabın tamamlanması niteliğini taşıyan diğer Hanefî zeyil kitapları da mezhebin temel metinlerinden *el-Hidâye*, *Kenzü'd-dekâik* ya da şerhi *el-Bahru'r-râik* ile muhakeme hukukuna dair *Lisânü'l-hukkâm* üzerine yazılmıştır.

Celâleddin Ömer b. Muhammed el-Habbâzî'nin (ö. 691/1292) *el-Kifâye* adını verdiği (genellikle *Hâşiye/Havâşî ale'l-Hidâye* diye anılır) ve tamamlayamadığı *Hidâye* şerhini İbnü'r-Rabve diye tanınan Ebû Abdullah Nâsıruddîn Muhammed b. Ahmed el-Konevî (ö. 764/1363) tamamlamış ve yazdığı esere *Tekmiletü'l-fevâ'id* adını vermiştir.⁷² Habbâzî'nin şerhinin şöhretinden bahseden Hanefî tabakât kaynaklarında bu şerhin eksik olduğuna ve İbnü'r-Rabve tarafından tamamlandığına dair bir bilgiye rastlayamadık.⁷³ Ancak Türkiye kütüphanelerinde çok sayıda el yazma nüshası bulunan Habbâzî şerhini inceleyince eserin “Kitâbü'l-Vesâyâ” bölümüyle sona erdiği gördük.⁷⁴ Öyle anlaşılıyor ki *el-Hidâye*'nin son bölümü olan “Kitâbü'l-Hunsâ” ve ardından gelen “Mesâil Şettâ (Çeşitli Meseleler)” bölümü Habbâzî şerhinde yer almadığı için İbnü'r-Rabve muhtemelen kitabın bu eksik kısmını tamamlamış ve bu bölümler üzerine bir şerh yazmış olmalıdır. *Tekmiletü'l-fevâ'id* de Habbâzî şerhinin diğer kısımlarına da bazı bilgiler (fevâid) eklenmiş olabileceğini söylemek mümkün olmakla birlikte Kâtip Çelebi'nin “*Hidâye*'yi sonuna kadar tamamladı” ifadesi İbnü'r-Rabve'nin asıl amacının en sondaki eksik kısmı tamamlamak olduğunu düşündürmektedir.

Aslen Mardin'li olup Kahire'ye yerleşen ve pek çok âlim yetiştiren Türkmânî ailesinin mensuplarından Cemâleddin Abdullah İbnü't-Türkmânî (ö. 769/1367-68) ise *el-Hidâye* üzerine önce bir muhtasar (*el-Kifâye*) yazıp ardından şerh etmeye başlayan babası Alâeddin İbnü't-Türkmânî'nin (ö. 750/1349) vefatı sebebiyle yarım bıraktığı *Şerhu'l-Hidâye*'yi tamamlayarak tekmile türü bir zeyil yapmıştır.⁷⁵

Ebü's-Seâdât Sa'd b. Muhammed İbnü'd-Deyrî (ö. 867/1463) Kahire'de kâdilkudâtlık ve Hanefî medreselerinde müderrislik yapan Ebü'l-Abbas Ahmed b. İbrahim es-Serûcî'nin (ö. 710/1310) *el-Gâye* adını verdiği ve “Kitâbü'l-Eymân” bölümüne kadar yazabildiği *el-Hidâye* şerhini tamamlamak üzere bir tekmile çalışmasına başlamış, ancak o da bu çalışmayı tamamlayamamış ve “Kitâbü's-Siyer” bölümünün mürtedlerle ilgili kısmına kadar altı ciltlik bir zeyil yazabilmiştir.⁷⁶

Memlük Kâhire'sinde kadılık ve müderrislik yapan Kemâleddin İbnü'l-Hümâm (ö. 861/1457) verdiği *el-Hidâye* dersleriyle şöhret bulan ve Kâriülhidâye lakabıyla anılan Sirâceddin Ömer b. Ali el-Kinânî'den (ö. 829/1426)⁷⁷ on dokuz yıl boyunca *el-Hidâye* eğitimi aldıktan sonra en tanınmış ve hacimli *el-Hidâye* şerhlerinden birisi olan *Fethu'l-kadîr li'l-âcizi'l-fakîr* adını verdiği eserini yazmaya başlamış, ancak “Kitâbü'l-Vekâle” bölümünden sonrasına

⁷² Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, II, 2033.

⁷³ Mesela bk. Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudiyye*, II, 669; İbn Kutluboğa, *Tâcü't-terâcim*, thk., M. Hayr Ramazan Yûsuf, Dımaşk: Dâru'l-Kalem, 1413/1992, s. 661. Habbâzî'nin şerhinin farklı adlarla anılan yazma nüshaları hakkında bk. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Mahmut Rıdvanoğlu, “Habbâzî” maddesi.

⁷⁴ Mesela bk. Habbâzî, *Hâşiye ale'l-Hidâye*, Kayseri Ktp., Râşid Efendi, nr. 295, vr. 313^b-318^b; *Şerhu'l-Hidâye*, Süleymaniye Ktp., Şeyhülislam Esad Efendi, nr. 89, vr. 314^a-319^a; Hacı Beşir Ağa, nr. 276, vr. 315^a-320^b.

⁷⁵ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudiyye*, II, 581-583; IV, 164; Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, II, 2035.

⁷⁶ Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, II, 2033; Özel, *Hanefî Fıkıh Alimleri*, s. 125.

⁷⁷ *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Hüseyin Kayapınar, “Kâriülhidâye” maddesi; Özel, *Hanefî Fıkıh Alimleri*, s. 172-173.

ömrü vefa etmemiştir. İbnü'l-Hümâm'ın özellikle ahkâm âyetleri ve ahkâm hadisleri alanındaki vukûfiyetini, fikhî meseleleri ve farklı mezhep görüşlerini delilleriyle birlikte tartışma konusundaki üstünlüğünü ortaya koyan iki mücellid hacmindeki *Fethü'l-kadîr* Osmanlı şeyhülislamı Kadızâde Ahmed Şemseddin (ö. 988/1580) tarafından tamamlanmıştır. Meşhur şeyhülislamlardan Çivizâde Muhyiddin Mehmed Efendi ile Ebussuûd Efendi'nin talebesi olan Kadızâde'nin *Netâ'icü'l-efkâr fi keşfi'r-rumûz ve'l-estâr* adını verdiği bu eser *Tekmiletü Fethi'l-kadîr* veya *Tekmiletü İbni'l-Hümâm* diye de bilinir.⁷⁸

Osmanlı ulemasından ve Anadolu kazaskerliği yapmış Muhaşşî Sinan Efendi'nin (ö. 986/1578) *el-Hidâye* şerhi üzerine yapılan tekmile çalışması da Hanefî mezhebinin bu meşhur ve muteber eseri üzerine Osmanlı muhitinde yazılmış zeyil türü eserlerden biridir. Kâtip Çelebi, Sinan Efendi'nin şerhini yeğeni (erkek kardeşinin oğlu) Muhammed b. Mustafa'nın (ö. 1039/1629-30) tamamladığını söyler ve kullandığı ifade Sinan Efendi'nin baştan itibaren bir *el-Hidâye* şerhi yazmaya niyetlendiği ama tamamlayamadığı izlenimi verir.⁷⁹ Buna mukabil Ali b. Bâlî (ö. 992/1584) *Şekâik zeyli el-Ikdü'l-manzûm*'da onun sadece *el-Hidâye*'nin son kısımlarında yer alan “Kitâbü'l-Kerâhe” ve “Kitâbü'l-Vesâyâ” bölümlerini şerh ettiğini kaydeder ve tekmileden söz etmez.⁸⁰ Nev'izâde Atâyî (ö. 1045/1635) ise *Şekâik* zeylinde Sinan Efendi'nin *el-Hidâye*'nin sadece birkaç kitabını (isim vermeden) şerh ettiğini ve daha sonra ahfâdından Kethüdâ Mustafa Efendi'nin oğlu Mahmud Çelebi'nin *el-Hidâye*'nin önceki ve sonraki bölümlerini şerh ederek Sinan Efendi'nin kitabına zeyil ve tekmile yaptığını belirtir.⁸¹

Memlükler dönemi Hanefî âlimlerinden Lisânüddin İbnü's-Şihne (ö. 882/1477) Halep kadılığı sırasında yazmaya başladığı ve otuz bölüm olarak planladığı, yargı hukukuna dair *Lisânü'l-hukkâm* adlı eserini tamamlayamadan vefat etmiştir. Daha sonra eserin “Kitâbü'l-Kerâhiyye” adlı yirmi birinci bölümünden sonraki dokuz bölümünü tamamlamak üzere iki ayrı tekmile çalışması yapılmıştır. Burhâneddin İbrâhim el-Hâlî el-Halebî (ö. 1015/1606) bu amaçla kaleme aldığı ve 1015/1606-1607 yılında tamamladığı zeyline *Gâyetü'l-merâm fi tetimmeti Lisâni'l-hukkâm* adını vermiştir (*Tekmiletü Lisâni'l-hukkâm* diye de bilinir).⁸²

Daha ziyade *Mültekâ* şerhi ile tanınan Nûreddin Mahmûd b. Berekât el-Bâkânî'nin (ö. 1003/1594) de *Lisânü'l-hukkâm* üzerine bir tekmilesi bulunmaktadır. Bâkânî aynı zamanda *el-Bahru'r-râik* üzerine de bir tekmile yazmıştır.⁸³ Ebü'l-Berekât en-Neseffî'nin (ö. 710/1310) Hanefî mezhebinin temel metinlerinden (mütûn-i selâse) biri olan *Kenzü'd-dekâik*'i üzerine *el-Bahru'r-râik* adlı bir şerh yazan Zeynüddin İbn Nuceym'in (ö. 970/1563) bu eserini

⁷⁸ Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, II, 2034; Abdüllatîf b. Muhammed Riyâzîzâde, *Esmâü'l-kütübi'l-mütemmim li Keşfi'z-zunûn*, thk., Muhammed Altuncî, Kahire: Mektebü'l-Hâncî, 1395/1975, s. 134. Bayramzâde Zekeriyâ Efendi (ö. 1001/1593) Kadızâde'nin *Tekmile*'sine reddiye olmak üzere *el-Hidâye* üzerine “Kitâbü'l-Vekâle” bölümünden başlayarak bir şerh yazmıştır (bk. Kâtip Çelebi, *a.g.e.*, II, 2036).

⁷⁹ Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, II, 2036.

⁸⁰ Ali b. Bâlî, *el-Ikdü'l-manzûm fi zikri efâzili'r-Rûm: Ali b. Bâlî'nin Şakâ'ik Zeyli*, ed. Derya Örs, haz., Suat Donuk, İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2018, s. 624.

⁸¹ Nev'izâde Atâyî, *Hadâ'iku'l-Hakâ'ik fi Tekmiletü's-Şakâ'ik*, ed., Derya Örs, haz., Suat Donuk, İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2017, I, 779.

⁸² Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, II, 1549; Ömer Rıza Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifin*, Beyrut: Mektebetü'l-Müsenâ, ts., I, 28; *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Şükrü Özen, “İbnü's-Şihne, Lisânüddin” maddesi.

⁸³ Özel, *Hanefî Fıkah Alimleri*, s. 279.

tamamlayamadığı bilinmektedir (“el-İcâretü’l-fâside” bölümünden sonrası eksiktir). Kâtip Çelebi sadece İbn Nüceym’in şerhinin eksik olduğu bilgisini verirken Muhibbî ve Bağdatlı İsmail Paşa *el-Bahrû’r-râik* üzerine Bâkânî’nin tekmile türü bir zeyil yazdığını da kaydederler, ancak tekmilenin niteliği hakkında bilgi vermezler.⁸⁴ *el-Bahrû’r-râik* üzerine Muhammed b. Hüseyin b. Ali et-Tûrî (ö. 1138/1726’dan sonra) de bir tekmile yazmıştır.⁸⁵

Son dönem Osmanlı Hanefî âlimlerinin önde gelenlerinden Muhammed Emîn İbn Âbidîn’in (ö. 1252/1836) *Reddü’l-muhtâr ‘ale’d-Dürri’l-muhtâr* adlı eseri üzerine oğlu İbn Âbidinzâde’nin (ö. 1306/1889) tekmile olarak yazdığı *Kurretü ‘uyûni’l-ahyâr li-tekmileti Reddi’l-muhtâr* iki ayrı kategoride değerlendirilebilecek bir zeyil niteliği taşıyor. İbn Âbidîn Hanefî mezhebinin en çok müracaat edilen kaynaklarından birisi haline gelen *Reddü’l-muhtâr*’ı Alâeddin el-Haskefî’nin (ö. 1088/1677) *ed-Dürri’l-muhtâr* adlı şerhi üzerine haşiye olarak yazmıştır. Önce *ed-Dürri’l-muhtâr* nüshaları üzerine notlar alarak bu haşiyenin müsveddesini oluşturan İbn Âbidîn *Reddü’l-muhtâr*’ı müstakil bir eser haline getirmeye karar verince kitabın ortalarında yer alan “Kitâbü’l-İcâre” adlı bölümden itibaren sonuna kadar bu notlarını temize çekmiş ve daha sonra kitabın en başından başlayarak “Kitâbü’l-İcâre”ye kadar olan kısmı tamamlamaya niyetlenmiştir. Ancak “Kitâbü’l-Kazâ” bölümünün sonunda yer alan “Mesâil Şettâ” kısmına geldiğinde vefat etmiştir. *Reddü’l-muhtâr* Bulak Matbaası tarafından yayımlanacağı zaman oğlu İbn Âbidinzâde babasının temize çekemediği bölümleri (“Kitâbü’l-Kazâ”nın “Mesâil Şettâ” başlığından “Kitâbü’l-Hibe”nin sonuna kadar) onun müsveddelerini yani *ed-Dürri’l-muhtâr* üzerindeki notlarını olduğu gibi temize çekerek kitabın eksik basılmasını önlemiştir. Ancak yaptığı bu çalışma İbn Âbidinzâde’nin içine sinmemiş ve *Reddü’l-muhtâr*’a kendisinin eklediği bu bölümleri daha sonra yeniden yazarak *Kurretü ‘uyûni’l-ahyâr li-tekmileti Reddi’l-muhtâr* adını verdiği zeyli ortaya çıkarmıştır. Kitabının mukaddimesinde tüm bu serencamı anlatan İbn Âbidinzâde bu eserinde babasının kitabını mezhebin muteber kitaplarından derlediği yeni mesele ve açıklamalar (ziyâdât) ile bazı faydalı bilgileri (fevâid) ilave ederek, bazı eksiklik ve hatalara (istidrâkât) işaret edip gereksiz fazlalıklardan (zevâid) da kaçınarak ikmâl etmiş ve yaptığı bu çalışmaya “tekmile” adını vermiştir.⁸⁶ İbn Âbidinzâde’nin bu eserini tamamlanmış bir kitabı geliştirmek amacıyla içerik ilavesi (ziyâdât) yapılarak oluşturulan zeyil kategorisinde değerlendirmek de mümkün olmakla birlikte müellifi tarafından eksik bırakılmış bir kitabı tamamlamak üzere kaleme alınan bir zeyil olarak kabul etmek daha doğru görünüyor.

Şâfiî mezhebi literatüründe tekmile türü zeyillerin en tanınmış örnekleri Ebû İshak eş-Şîrâzî’nin (ö. 476/1083) mezhebin temel metinlerinden birisi olan *el-Mühezzeb*’i üzerine Nevvî’nin (ö. 676/1277) yazmaya başlayıp tamamlayamadığı *el-Mecmû’* adlı şerhin tekmileleridir. “Kitâbü’l-Bey’ (alım-satım)” bölümünün “Bâbü’r-ribâ” (faiz) kısmından sonrası (yaklaşık üçte ikilik kısmı) eksik olan *el-Mecmû’* üzerine ilk tekmileyi yazmaya başlayan Takıyyüddin

⁸⁴ Kâtip Çelebi, *Keşfü’z-zunûn*, II, 1515; Muhammed Emin Muhibbî, *Hulâsatü’l-eser fi a’yâni’l-karni’l-hâdi aşer*, Beyrut: Dâru Sâdır, ts, IV, 318; Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyetü’l-ârifîn*, II, 414.

⁸⁵ Özel, *Hanefî Fıkıh Âlimleri*, s. 337-338.

⁸⁶ Alâeddin Muhammed b. Muhammed İbn Âbidinzâde, *Kurretü uyûni’l-ahyâr tekmiletü Reddi’l-muhtâr*, thk., Adil A. Abdülmevcûd – Ali M. Muavvad, Riyad-Beyrut: Dâru Âlemi’l-kütüb – Dâru’l-Kütübî’l-ilmiyye, 1423/2003, XI, 4-7. Ayrıca bk. Özel, *Hanefî Fıkıh Âlimleri*, s. 357-358.

es-Sübki (ö. 756/1355) henüz “Kitâbü’l-Bey” bölümünü bile bitiremeden vefat etmiştir. Ardından Zeynüddin el-İrâki (ö. 809) hocası Sübki’nin yarım kalan tekmilesini onun üslubuyla tamamlamak üzere çalışmaya başlamış ama o da ancak belirli bir yere kadar getirebilmiştir.⁸⁷ *el-Mecmû’* ya da *Tekmiletü’l-Mecmû’* nihayet çağdaş Şâfiî âlimlerinden Muhammed Necîb el-Mutî (ö. 1407/1986) tarafından Sübki’nin bıraktığı yerden (“Bâbü Bey’i’l-mürâbaha”) sonuna kadar tamamlanmıştır.⁸⁸

Takiyyüddin es-Sübki’nin tamamlamadığı diğer iki eseri üzerine de oğulları tarafından tekmileler yazılmıştır. Kâdi Beyzâvi’nin (ö. 685/1286) meşhur fıkıh usulü eseri *Minhâcü’l-vusûl* üzerine yazmaya başladığı şerh (*el-İbhâc*) büyük ölçüde oğlu Tâceddin es-Sübki tarafından tamamlanmıştır.⁸⁹ Nevevi’nin *Minhâcü’t-tâlibîn* adlı meşhur eserinin “Kitâbü’t-Talâk” bölümüne kadar tamamlayabildiği *el-İbtihâc* adlı şerh üzerine de oğlu Bahâeddin es-Sübki bir tekmile yazmaya başlamış ancak onun ömrü de tamamlamaya vefa etmemiştir.⁹⁰ *el-İbtihâc* üzerine İbn Hatîbüddehşe lakabıyla tanınan Nureddin Mahmud b. Ahmed el-Feyyûmî (ö. 834/1431) de bir tekmile kaleme almıştır.⁹¹ Nevevi’nin *Minhâc*’ı üzerine başlanıp yarım kalan şerh çalışmalarından birisi de Cemaleddin el-İsnevî’nin *Kâfi’l-muhtâc* adlı eseridir ve öğrencisi Bedreddin ez-Zerkeşi (ö. 794/1392) tarafından tamamlanmıştır.⁹²

Şâfiî mezhebi fıkıh edebiyatında eksik kalmış bir kitabın tamamlanması amacıyla yazılan tekmile/tetimme türünde başka eserler de mevcuttur. Ebü’l-Kâsım el-Fûrânî’nin (ö. 461/1069) yaygın olarak kullanılan *el-İbâne*’si üzerine talebesi Abdurrahman b. Me’ûn el-Mütevellî’nin (ö. 478/1086) yazdığı *Tetimmatü’l-İbâne* adlı şerh⁹³ eksik olmasına rağmen mezhebin en çok müracaat edilen kaynaklarından.⁹⁴ Ebü’l-Fütûh Es’ad b. Mahmûd el-İclî el-İsfahânî (ö.

⁸⁷ Şemseddin es-Sehâvi, *ed-Dav’u’l-lâmi’*, Beyrut: Dâru Mektebeti’l-hayât, ts., IV, 173. Sehâvi, Irakî’nin *Tekmiletü’l-Mecmû’*’ü nereye kadar getirebildiğini söylemiyor.

⁸⁸ Kâtip Çelebi, *Keşfü’z-zunûn*, II, 1913; *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Bilal Aybakan, “el-Mühezzeb” maddesi. İbn Kâdi Şühbe tam olarak nerede bıraktığını söylemeden eksik olduğunu ifade eder (İbn Kâdi Şühbe, *Tabakâtü’s-Şâfiyye*, III, 41).

⁸⁹ İbn Kâdi Şühbe, *Tabakâtü’s-Şâfiyye*, III, 106.

⁹⁰ Şemseddin es-Sehâvi, *el-Menhelü’l-azbü’r-revîy fi tercemeti’l-kutbi’l-evliya’ en-Nevevi*, thk., Muhammed el-İd el-Hatrâvi, Medine: Mektebetü Dârü’t-türâs, 1409/1989, s. 68. Kâtip Çelebi, Sübki’nin yarım kalan şerhinin oğlu tarafından tamamlandığını ifade eder (*Keşfü’z-zunûn*, II, 1873).

⁹¹ Sehâvi, İbn Hatîbüddehşe’nin tekmilesinin tamamlanıp tamamlanmadığı hususunda bilgisi olmadığını kaydeder (*el-Menhelü’l-azbü’r-revîy*, s. 68). Ayrıca bk. Şevkânî, *el-Bedru’t-tâli’*, II, 294.

⁹² İbn Kâdi Şühbe, Zerkeşi’nin tetimmesinin ilk dörtte birlik kısmının (er-Rub’u’l-evvel) henüz müsvedde halindeyken kaybolduğunu söyler (bk. İbn Kâdi Şühbe, *Tabakâtü’s-Şâfiyye*, III, 168). Sehâvi de Zerkeşi’nin bu tekmileden sonra *Minhâc* üzerine müstakil bir şerh yazdığını, ancak tekmilenin daha meşhur olduğunu, ayrıca İsnevî’nin şerhi üzerine Zerkeşi dışında tekmileler yazanlar olduğunu belirtir (Sehâvi, *el-Menhelü’l-azbü’r-revîy*, s. 69-70).

⁹³ Mütevellî’nin bu eseri aslında bir şerh olmasına rağmen ismi “Tetimme”dir, çünkü *el-İbâne*’yi sadece şerh etmeyip aynı zamanda yeni meseleler ekleyerek (tefri) tamamlamıştır (bk. İbn Kâdi Şühbe, *Tabakâtü’s-Şâfiyye*, I, 249). Adlarında bu ifadeler geçerse bile tekmile, ziyâdât ya da zevâid nitelemesi yapılan pek çok şerh ya da muhtasar türü eser bulunmaktadır. Bu makalede bu tür eserlerin kapsam dışı tutulduğunu ve İslam hukuku zeyil edebiyatı hakkında daha kuşatıcı bir değerlendirme yapabilmek için bunların da incelenmesi gerektiğini ifade etmiştir.

⁹⁴ Kalkaşendî kendi döneminde en çok itibar edilen ve tedavülde bulunan fıkıh eserlerine dair listesinde Şâfiî mezhebi kitapları arasında *Tetimmatü’l-İbâne*’yi de sayar (bk. Ebü’l-Abbâs Şehâbeddin Ahmed b. Ali el-Kalkaşendî, *Subhu’l-a’sâ fi sinâti’l-inşâ’*, nşr., Muhammed Hüseyin Şemseddin, Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-ilmiyye, 1407/1987, I, 551).

622/1225) Mütevellî'nin bu eserini *Tetimmetü't-Tetimme* adıyla tamamlamıştır.⁹⁵ Takıyyüddin es-Sübki'nin hocası İbnü'r-Rif'a'nın (ö. 710/1310) mezhebin en çok kullanılan kaynaklarından biri olan *el-Matlab fi şerhi'l-Vasît* adlı şerhi (Gazzâlî'nin *el-Vasît*'i üzerine) Ebü'l-Abbas Necmeddin Ahmed b. Muhammed el-Kamûlî (ö. 727/1327) tarafından tamamlanmıştır.⁹⁶ Gazzâlî'nin *el-Vecîz*'i üzerine bir ihtisar çalışması yapan Abdürrahîm b. Muhammed el-Mevsilî'nin (ö. 671/1272) *et-Ta'cîz fi'htisâri'l-Vecîz* adlı bu eseri üzerine kendisinin yazmaya başladığı *et-Tatrîz* adlı şerhi talebesi Burhâneddin el-Ca'berî (ö. 732/1332) *Tetimmetü't-Tatrîz* adıyla tamamlamıştır.⁹⁷ Ömer b. Reslân el-Bulkînî'nin (ö. 805/1403) *et-Tedrîb fi'l-fürû'* u üzerine oğlu Sâlih b. Ömer el-Bulkînî (ö. 868/1464) *Tetimmetü't-Tedrîb* adıyla bir tekmile yazmıştır.⁹⁸

Yarım kalan bir kitabın tamamlanması niteliğini taşıyan zeyillerle ilgili Malikî mezhebi literatürüne ait dört örneğimiz de yine mezhebin önemli kaynak metinleri üzerine yazılmaya başlanan ancak tamamlanamayan şerhlerin tekmileleridir. Bunlardan ilki mezhebin klasik döneminde adeta kurucu bir metin haline gelen ve "el-Kitâb" adıyla şöhret bulan *Muhtasarü Halîl* üzerine yazılan çok sayıdaki şerhten biri olan *Şifâ'ü'l-ğalîl* dir. Şemseddin Muhammed b. Ahmed el-Bisâtî'nin (ö. 842/1439) yarım bıraktığı *Şifâ'ü'l-ğalîl*'i talebesi Ebü'l-Kâsım Muhammed b. Muhammed en-Nüveyrî (ö. 857/1453) bir tekmile yazarak tamamlamıştır.⁹⁹ Ebü Saîd Halef b. Süleyman el-Berâzî'nin (ö. 430/1039'dan önce) mezhebin erken dönem temel metinlerinden birisi olan *et-Tehzîb fi'htisâri'l-Müdevvené*'si üzerine Ebü Mehdî İsa b. Sâlih el-Vânnûgî'nin (803/1400'de yaşıyor) eksik bıraktığı hâşiyeye Muhammed b. Be'l-Kâsım (Ebü'l-Kâsım) el-Bicâi el-Meşeddâlî (ö. 866/1461-62) bir tekmile yazmıştır.¹⁰⁰ Mezhebin klasik döneminde en çok itibar edilen kaynaklarından birisi olan Ebü'l-Berekât Ahmed b. Salih ed-Derdîr'in (ö. 1201/1786) kendi eseri *Akrebü'l-mesâlik* için yazdığı şerh (*eş-Şerhu's-sağîr*) üzerine de talebelerinden Ebü'l-Hayrât Mustafa el-Ukbâvî (ö. 1221/1846) tarafından bir tekmile (tekmîl) yazılmıştır.¹⁰¹ Behrâm ed-Demîrî'nin *eş-Şâmil*'i üzerine Abdurrahman b. Muhammed İbn Henû el-Yâzîgî'nin (ö. 1231/1816) tamamlayamadığı şerhi ise Ebü'l-Hasan Ali b. Abdüsselâm et-Tüsûlî (ö. 1258/1842) yazdığı tekmile ile tamamlamıştır.¹⁰²

⁹⁵ İbnü's-Salâh, *Tabakâtü'l-fukahâi's-Şâfiyye*, I, 542; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, thk., İhsan Abbas. Beyrut: Dâru Sâdır, 1994, I, 208-209; III, 133-134.

⁹⁶ *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Bilal Aybakan, "el-Vasît" maddesi. İbn Kâdî Şühbe *el-Matlab*'ın eksik olduğunu söyler ama üzerine yazılan tekmileden bahsetmez (*Tabakâtü's-Şâfiyye*, II, 212). *el-Matlab*'ın 8-9./14-15. yüzyıllarda en yaygın kullanılan Şâfi kaynaklarından birisi olduğu hususunda bk. Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, I, 552.

⁹⁷ *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Ahmet Özel, "Mevsilî, Abdürrahim b. Muhammed" maddesi.

⁹⁸ Şevkânî, *el-Bedru't-tâlî*, I, 286.

⁹⁹ Desûkî, *Hâşiyetü'd-Desûkî ale's-Şerhi'l-kebîr*, yy: Dâru'l-Fikr, ts., III, 291; Ahmed Bâbâ et-Tinbüktî, *Neylü'l-ibtihâc bi tatrîzi'd-Dibâc*, nşr., Abdülhamîd Abdullah el-Herâme, Trablus: Dâru'l-Kâtib, 2000, s. 532.

¹⁰⁰ Tinbüktî, *Neylü'l-ibtihâc*, s. 486, 538; Muhammed İbrâhim Ali, *Istulâhu'l-mezheb inde'l-Mâlikîyye*, Dübey: Dâru'l-bühûs lî'd-dirâsâti'l-İslâmiyye, 1421/2000, s. 448-449.

¹⁰¹ Ahmed b. Muhammed es-Sâvî, *Hâşiyetü's-Sâvî ale's-Şerhi's-sağîr*, yy: Dâru'l-Ma'ârif, ts., IV, 354, 812; Muhammed Mahlûf, *Şeceretü'n-nûri'z-zekiyye fi tabakâti'l-Mâlikîyye*, nşr., Abdülmecîd Hayâlî, Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-ilmîyye, 1424/2003, I, 516-517, 519.

¹⁰² Behrâm ed-Demîrî, *eş-Şâmil fi fikhi'l-İmâm Mâlik*, nşr., Ahmed b. Abdülkerîm Necîb, Kahire: Merkezü Necibevyeh, 1429/2008, Neşredenin girişi, s. 23-26.

SONUÇ

Her biri kendine özgü bir gelenek oluşturarak varlığını sürdüren İslam ilimlerinin farklı alanlarında üretilmiş metinler ve kitaplar da bu ilim gelenekleriyle doğrudan ilişkili ve hocalara talebe ilişkisine dayanan özgün bir telif geleneğine bağlı olarak gelişmiştir. Yazıldıkları alanda ve bağlı oldukları ilim geleneği içerisinde zamanla itibar, şöhret ve otorite kazanan bazı kitaplar ise hayatiyetlerini hiç kaybetmemişler, daha sonra farklı yazım formları çerçevesinde üretilen pek çok eser bu kaynak metinler üzerine inşa edilmiştir. Bu yazım formlarından birisi olan zeyil edebiyatı daha ziyade tarih, biyografi (tabakât), Arap edebiyatı ve hadis alanları ile ilgili olarak incelenmiş, ancak İslam hukuku (fıkıh) alanında yazılan zeyil türü eserler üzerine yeterince inceleme yapılmamıştır.

Bu makale Sünnî fıkıh mezheplerine müntesip fakihlerce kaleme alınan belirli sayıda eserin sebep-i telif, nitelik ve muhteva açısından incelenmesi neticesinde elde edilen bulgulara dayalı olarak İslam hukuku zeyil edebiyatına dair bir değerlendirme ve tasnif önerisi sunmaktadır. Gözden geçirdiğimiz yaklaşık yüz eserden kapsam dışı kalanlar ve nitelikleri hakkında yeterli bilgi edinemediklerimiz haricindeki elli altı eser üzerinde makale boyutlarını aşmayacak şekilde yaptığımız değerlendirmeler böyle bir tasnif önerisi sunmak açısından yeterli olsa da bu bir giriş çalışması olarak kabul edilmeli, İslam hukuku zeyil edebiyatı hakkında daha kapsamlı ve sağlıklı sonuçlara ulaşabilmek için daha geniş araştırmalar yapılmalıdır.

Ayrıca bu çalışmada esas itibarıyla sebep-i telîfleri ve nitelikleri açısından doğrudan zeyil niteliği taşıdığını düşündüğümüz eserler incelenmiş ve değerlendirmeler bunlar üzerinden yapılmıştır. Şerh, ihtisar, ta'lika vb. farklı adlarla anılan ve farklı amaçlarla yazılan diğer yazım türlerine/formlarına ait eserlerin önemli bir kısmı da aslında asıl/kaynak metne ilaveler (ziyâdât) yapmaktadır. Dolayısıyla fıkıh zeyil edebiyatını bir bütün olarak değerlendirebilmek için bu türden dolaylı zeyil özelliği taşıyan eserleri de dikkate alan yeni çalışmalara ihtiyaç vardır.

Bu çalışmada zeyil türü eserler hakkında yaptığımız tasnif ve değerlendirmeler İslam hukuku alanında kaleme alınmış kitaplar (daha ziyade fîrû eserleri) esas alınarak yapıldığından İslam ilimlerinin diğer alanlarına yönelik bulgular içermemektedir. Bu amaçla daha kapsamlı çalışmalar yapılmalıdır.

KAYNAKÇA

- Ali b. Bâli. *el-Ikdü'l-manzûm fî zikri efâzîlî'r-Rûm: Ali b. Bâli'nin Şakâ'ik Zeyli*. Ed., Derya Örs, Haz., Suat Donuk. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2018.
- Arslan, Emine. "Osmanlı Dönemi Nuküllü Fetvâ Mecmuaları". *Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları*. 5 (Bahar 2008): s. 131-153.
- Aybakan, Bilal. "Fürû' Fıkıh Sistematiği Üzerine". *M.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 31/2 (2006): s. 5-32.
- Aynî, Bedreddin Mahmûd b. Ahmed. *Nühabü'l-efkâr fî tenkîhi mebâni'l-ahbâr fî şerhi Meâni'l-âsâr*. Thk., Ebû Temîm Yâsir b. İbrahim. 19 cilt. Katar: Vizâretü'l-evkâf ve'ş-şuûni'l-İslâmiyye, 1429/2008.
- Bağdatlı İsmail Paşa. *Hediyetü'l-ârifin esmâü'l-müellifîn ve âsâru'l-musannifîn*. 2 cilt. Ankara: Millî Eğitim Bakanlığı, 1951-1955.
- Burhânî, Burhaneddin. *el-Muhîtu'l-Burhânî*. Thk., Abdülkerim Sami el-Cündî. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-ilmîyye, 1424/2004.
- Çavuşoğlu, Ali Hakan. "İrak Mâlikî Ekolü: III-V./IX-XI. Yüzyıllar", Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2004.
- Demîrî, Behrâm, *eş-Şâmil fî fıkhi'l-İmâm Mâlik*. Nşr. Ahmed b. Abdülkerim Necib. Kahire: Merkezü Necibeveyh, 1429/2008.
- Desûkî, Muhammed b. Ahmed b. Arefe. *Hâşiyetü'd-Desûkî ale'ş-Serhi'l-kebir*. 4 cilt. yy: Dâru'l-Fikr, ts.
- Ebü'l-Hayr el-İmrânî, Ebü'l-Hüseyn Yahya. *el-Beyân fî mezhebi'l-İmâmi'ş-Şâfiî*. Thk., Kâsım Muhammed en-Nûrî. Cidde: Dâru'l-Minhâc, 1421/2000.
- Ençakar, Orhan. "Hanefî Mezhebi Nevâdir Literatürü". Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019.
- The Encyclopaedia of Islam*, 1th edition. F. Krenkow. "Kitâb". IX. Leiden: Brill, 1997. http://dx.doi.org/10.1163/2214-871X_ei1_SIM_4244 (erişim: 17.10.2023).
- The Encyclopaedia of Islam*, 2th edition. Cl. Gilliot. "Sila (In Literature)". IX. Leiden: Brill, 1997.
- Erdebîlî, Yûsuf b. İbrahim. *el-Envâr li-a'mâli'l-ebâr*. Thk., Halef Müfdî el-Mutlak. Küveyt: Dâru'z-Ziyâ', 1427/2006.
- Gacek, Adam, *Arapça Elyazmaları İçin Rehber*. Çev., Ali Benli ve M. Cüneyt Kaya. İstanbul: Klasik, 2017.
- Habbâzî, Celâleddin Ömer b. Muhammed. *Hâşiye ale'l-Hidâye*. Kayseri Ktp., Râşid Efendi, nr. 295.
- Habbâzî, Celâleddin Ömer b. Muhammed. *Şerhu'l-Hidâye*, Süleymaniye Ktp., Şeyhülislam Esad Efendi, nr. 89; Hacı Beşir Ağa, nr. 276
- Hâkim en-Nisâbüri. *Ma'rifetü ulûmil'l-hadîs*. Thk., S. Muazzam Hüseyin. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-ilmîyye, 1397/1977.
- Hamevî, Ebü'l-Abbas Şehabeddin Ahmed b. Muhammed. *Gamzü uyûni'l-besâir fî şerhi'l-Eşbâh ve'n-nezâir*. 4 cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-ilmîyye, 1405/1985.
- İbn Âbidinzâde, Alâeddin Muhammed b. Muhammed. *Kurretü 'uyûni'l-ahyâr tekmiletü Reddi'l-muhtâr*. Thk., Adil A. Abdülmevcûd – Ali M. Muavvad. Riyad-Beyrut: Dâru Âlemi'l-kütüb – Dâru'l-Kütübî'l-ilmîyye, 1423/2003.
- İbn Atıyye el-Endelûsî. *Fihristü İbn Atıyye*. Thk., Muhammed Ebü'l-Ecfân – Muhammed ez-Zâhî. Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1983.

- İbn Ferhûn, Burhanüddîn İbrahim b. Ali. *ed-Dibâcü'l-müzheb fi ma'rifeti a'yâni'l-mezheb*. Thk., Muhammed el-Ahmedî Ebü'n-Nûr. 2 cilt. Kahire: Dâru't-Türâs li't-tab' ve'n-neşr, 1972.
- İbn Hacer el-Askalânî. *ed-Dürerü'l-kâmine fi a'yâni'l-mieti's-sâmine*. 6 cilt. Haydarabad-Dekken: Dâiretü'l-meârifî'l-Osmâniyye, 1392/1972.
- İbn Hallikân, Şemseddin Ahmed b. Muhammed. *Vefeyâtü'l-a'yân*. Thk., İhsan Abbas. 7 cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, 1994.
- İbn Kâdî Şühbe, Takıyyüddin Ebü Bekir b. Ahmed ed-Dimaşkî, *Tabakâtü's-Şâfi'iyye*, Thk., Abdülalim Han, Beyrut: Âlemü'l-kütüb, 1407.
- İbn Kudâme, Muvaffakuddin Abdullah b. Ahmed el-Makdisî. *Umdetü'l-hâzım fi'z-zevâid alâ Muhtasari İbni'l-Kâsum*. Nşr., Nureddin Tâlib. Katar: Vizâretü'l-Evkâf ve's-şuûni'l-İslâmiyye, 1428/2007.
- İbn Kutluboğa. *Tâcü't-terâcim*. Thk., M. Hayr Ramazan Yûsuf. Dimaşk: Dâru'l-Kalem, 1413/1992.
- İbn Receb el-Hanbelî, Ebü'l-Ferec Zeynüddin Abdurrahman b. Ahmed. *Zeylû Tabakâti'l-Hanebile*, Thk., Abdurrahman b. Süleyman el-Useymin. Riyad: Mektebü'l-Ubeykân, 1425/2005.
- İbn Ziyâd en-Nisâbüri. *ez-Ziyâdât alâ Kitâbi'l-Müzenî*. Thk., Hâlid b. Hâyif b. Ureyc el-Mutîrî. Riyad-Küveyt: Dâru Edvâi's-selef – Dâru'l-Kevser, 1426/2005.
- İbn Yûnus, Ebü Saîd el-Mısrî. *Târîhu İbn Yûnus*. 2 cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-ilmîyye, s. 1421.
- İbnü'l-İmâd el-Hanbelî. *Şezerâtü'z-zehab fi ahbâri men zehab*. Thk., Mahmûd el-Arnâût. Dimaşk-Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1406/1986.
- İbnü'l-Mülakkın, Ebü Hafs Sirâceddin Ömer b. Ali. *el-Ikdü'l-müzheb fi tabakâti hameleti'l-mezheb*. Thk., Eymen Nasr el-Ezherî ve Seyyid Mühennâ. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-ilmîyye, 1417/1997.
- İbnü's-Salâh eş-Şehrezûrî. *Tabakâtü'l-fukahâi's-Şâfi'iyye*. Thk., Muhiddin Ali Necîb. Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1992.
- İbnü's-Salâh eş-Şehrezûrî. *Ulûmü'l-hadîs*. Thk., Nureddin İtr. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1406/1986.
- İbrâhim Ali, Muhammed, *Istulâhu'l-mezheb inde'l-Mâlikîyye*, Dübey: Dâru'l-bühûs li'd-dirâsâti'l-İslâmiyye, 1421/2000.
- İsnevî, Ebü Muhammed Cemaleddin Abdürrahim b. el-Hasen. *el-Mühimmât fi şerhi'r-Ravda ve'r-Râfi'î*. Nşr. Ebü'l-Fadl ed-Dimyâtî ve Ahmed b. Ali. 10 cilt. Beyrut – Dâru'l-beyzâ: Dâru İbn Hazm – Merkezü't-türâsi's-sekâfi'l-Mağribî, 1430/2009.
- İsnevî, Ebü Muhammed Cemaleddin Abdürrahim b. el-Hasen. *Nihâyetü's-sül şerhu Minhâci'l-vüsûl*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-ilmîyye, 1420/1999.
- İsnevî, Ebü Muhammed Cemaleddin Abdürrahim b. el-Hasen. *Zevâidü'l-usûl alâ Minhâci'l-vüsûl ilâ ilmi'l-usûl*. Thk., M. Sinan Seyf el-Celâlî. Beyrut: Müessesetü'l-kütübi's-sekâfiyye, 1413/1993.
- Kâdî İyâz, Ebü'l-Fazl İyâz b. Mûsâ. *Tertübü'l-medârik ve takrîbü'l-mesâlik li-ma'rifeti a'lâmi mezhebi Mâlik*. Thk., M. Tâvîr et-Tancî vd. 8 cilt. Rabat: Vizâretü'l-evkâf ve's-şuûni'l-İslâmiyye, 1383-1403/1965-1982.
- Kara, İsmail. *İlim Bilmiz Tarih Haurlamaz: Şerh ve Haşîye Meselesine Dair Birkaç Not*. İstanbul: Dergâh, 6. baskı, Şubat 2021.
- Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*. Nşr., M. Şerefettin Yaltekaya. 2 cilt. Ankara: Millî Eğitim Bakanlığı, 1941-1943.
- Kâtip Çelebi, *Süllemü'l-vusûl ilâ tabakâti'l-fühûl*. Thk., Mahmûd Abdülkadir el-Arnâût. 6 cilt. İstanbul: IRCICA, 2010.
- Kehhâle, Ömer Rıza. *Mu'cemü'l-müellifîn*. 10 cilt. Beyrut: Mektebetü'l-Müsennâ, ts.

- Koçyiğit, Koçyiğit. *Hadis İstılahları*. 2. Baskı. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 1985.
- Kureşî, Ebû Muhammed Muhyiddin Abdülkadir b. Muhammed. *el-Cevâhirü'l-mudıyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*. Thk., Abdülfettâh Muhammed el-Hulv. 5 cilt. Kahire: Dâru Hecr li't-tubâa ve'n-neşr, 1413/1993.
- Leknevî, Ebû'l-Hasenât Abdülhay b. Muhammed. *el-Fevâidü'l-behiyye fî terâcimi'l-Hanefiyye*. Nşr., M. Bedreddin Ebû'l-Firâs en-Na'sânî. Kahire: Matbaatü's-saâde, 1324.
- Makdisi, George. *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim: İslâm Dünyası ve Hıristiyan Batı*. Çev., Ali Hakan Çavuşoğlu – Tuncay Başoğlu. İstanbul: Klasik, 2. bs., 2018.
- Makdisi, George. *İslam'ın Klasik Çağında ve Hıristiyan Batı'da Beşeri Bilimler*. Çev., Hasan Tuncay Başoğlu. İstanbul: Klasik, 3. bs., 2019.
- Mahlûf, Muhammed. *Şeceretü'n-nûri'z-zekiyye fî tabakâti'l-Mâlikıyye*. Nşr., Abdülmecid Hayâlî. 2 cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-ilmiyye, 1424/2003.
- Mahfûz, Muhammed. *Terâcimü'l-müellifine't-Tünisiyyîn*. 5 cilt. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1994.
- Muhıbbî, Muhammed Emin. *Hulâsatü'l-eser fî a'yânî'l-karnî'l-hâdî aşer*. 4 cilt. Beyrut: Dâru Sâdir, ts.
- Nevevî, Ebû Zekeriya Yahya b. Şeref. *Tehzîbü'l-esmâ' ve'l-lügât*. 2 cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-ilmiyye, ts.
- Nev'izâde Atâyî. *Hadâ'ıku'l-Hakâ'ık fî Tekmiletü's-Şakâ'ık*. Ed., Derya Örs. Haz., Suat Donuk, 2 cilt. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2017.
- Okuyucu, Nail. *Şâfi Mezhebi'nin Teşekkül Süreci*. İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı, 2015.
- Özcan, Abdülkadir. "Osmanlı Edebiyatında Zeyil Geleneği". *Kitaplara Vakfedilen Bir Ömre Tuhfe: İsmail Erünsal'a Armağan: Edebiyat ve Tasavvuf, Kütüphanecilik ve Arşivcilik*. 2. cilt. Haz., Hatice Aynur, Bilgin Aydın ve Mustafa Birol Ülker. İstanbul: Ülke, 2014: s. 831-849.
- Özel, Ahmet. *Hanefî Fıkıh Alimleri ve Diğer Mezheplerin Meşhurları*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 6. baskı, 2018.
- Pedersen, Johannes. *İslam Dünyasında Kitabın Tarihi*. Çev., Mustafa Macit Karagözoğlu. İstanbul: Klasik, 2012.
- Râzî, Hüsâmeddin Ali b. Ahmed İbn Mekki. *Tekmiletü'l-Kudûrî*, Süleymaniye Ktp., Cârullah Efendi, nr. 602.
- Riyâzizâde, Abdüllatif b. Muhammed. *Esmâü'l-kütübü'l-mütemmim li Keşfi'z-zunûn*. Thk., Muhammed Altuncî, Kahire: Mektebü'l-Hâncî, 1395/1975.
- Sâvî, Ahmed b. Muhammed. *Hâşiyetü's-Sâvî aleş-Şerhi's-sağır*. 4 cilt. yy: Dâru'l-Ma'ârif, ts.
- Sehavî, Şemseddin Muhammed b. Abdurrahman. *ed-Dav'u'l-lâmi'*. 6 cilt. Beyrut: Dâru Mektebetü'l-hayât, ts.
- Sehavî, Şemseddin Muhammed b. Abdurrahman. *el-Menhelü'l-azbû'r-reviy fî tercemetü'l-kutbi'l-evliyâ' en-Nevevî*. Thk., Muhammed el-İd el-Hatrâvî. Medine: Mektebetü Dârü't-türâs, 1409/1989.
- Sübkî, Tâceddin Abdülvehhâb b. Ali. *Tabakâtü's-Şâfi'iyyeti'l-kübrâ*. Thk., M. Muhammed et-Tanâhî ve A. Muhammed el-Hulv. 10 cilt. Kahire: Dâru Hecr li't-tubâa ve'n-neşr, 1413.
- Şevkânî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ali es-Sanânî. *el-Bedru't-tâli' bi-mehâsini men ba'de'l-karnî's-sâbi'*. 2 cilt. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, ts.
- Tahâvî, Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed. *Şerhu meâni'l-âsâr*. Thk., M. Zühri en-Neccâr ve M. Seyyid Câdülhak. 5 cilt. Beyrut: Âlemü'l-kütüb, 1414/1994.
- Tinbüktî, Ahmed Bâbâ, *Neylü'l-ibtihâc bi tatrîzi'd-Dîbâc*. Nşr., Abdülhamîd Abdullah el-Herâme. Trablus: Dâru'l-Kâtib, 2000.
- Türkî, Abdullah b. Abdülmuhsin. *el-Mezhebü'l-Hanbelî: Dirâse fî târihihi ve simâtihi*. Riyad: Müessesetü'r-risâle nâşirün, 1423/2002.

- Türkiye Diyanet Vakfı (TDV) İslâm Ansiklopedisi*. Abdullah Karahan. “Zevâid”.
<https://islamansiklopedisi.org.tr/zevaidd--hadis> (erişim: 17.10.2023).
- TDV İslâm Ansiklopedisi*. Ahmet Nedim Serinsu. “İbn Nüceym, Sirâceddin”.
<https://islamansiklopedisi.org.tr/ibn-nuceym-siraceddin> (erişim: 26.08.2023).
- TDV İslâm Ansiklopedisi*. Ahmet Özel. “Hanefî Mezhebi”.
<https://islamansiklopedisi.org.tr/hanefi-mezhebi#2-literatur> (erişim: 26.08.2023).
- TDV İslâm Ansiklopedisi*. Ahmet Özel. “İbnü'l-Kâs”.
<https://islamansiklopedisi.org.tr/ibnul-kas> (erişim: 26.08.2023)
- TDV İslâm Ansiklopedisi*. Ahmet Özel. “İbnü't-Tallâ”.
<https://islamansiklopedisi.org.tr/ibnut-talla> (erişim: 31.08.2023)
- TDV İslâm Ansiklopedisi*. Ahmet Özel. “İmrânî, Ebü'l-Hayr”.
<https://islamansiklopedisi.org.tr/imrani-yahya-b-ebul-hayr> (erişim: 26.08.2023)
- TDV İslâm Ansiklopedisi*. Ahmet Özel. “Mevsilî, Abdürrahim b. Muhammed”.
<https://islamansiklopedisi.org.tr/mevsili-abdurrahim-b-muhammed> (erişim: 31.08.2023)
- TDV İslâm Ansiklopedisi*. Ali Hakan Çavuşoğlu. “el-Müdevvenetü'l-kübrâ”.
<https://islamansiklopedisi.org.tr/el-mudevvenetul-kubra> (erişim: 31.08.2023)
- TDV İslâm Ansiklopedisi*. Ali Hakan Çavuşoğlu. “en-Nevâdir ve'z-ziyâdât”.
<https://islamansiklopedisi.org.tr/en-nevadir-vez-ziyadat> (erişim: 31.08.2023)
- TDV İslâm Ansiklopedisi*. Ali Hakan Çavuşoğlu. “Zeyil (Fıkıh)”.
<https://islamansiklopedisi.org.tr/zeyil#4-fikih> (erişim: 26.08.2023).
- TDV İslâm Ansiklopedisi*. Aydın Taş. “Şeybânî, Muhammed b. Hasan”.
<https://islamansiklopedisi.org.tr/seybani-muhammed-b-hasan#1> (erişim: 31.08.2023)
- TDV İslâm Ansiklopedisi*. Bilal Aybakan. “el-Mühezzeb”.
<https://islamansiklopedisi.org.tr/el-muhezzeb> (erişim: 31.08.2023).
- TDV İslâm Ansiklopedisi*. Bilal Aybakan. “el-Vasit”.
<https://islamansiklopedisi.org.tr/el-vasit> (erişim: 31.08.2023).
- TDV İslâm Ansiklopedisi*. Eyyüp Said Kaya. “Mâlikî Mezhebi”.
<https://islamansiklopedisi.org.tr/maliki-mezhebi> (erişim: 26.08.2023).
- TDV İslâm Ansiklopedisi*. Ferhat Koca. “İbn Kudâme, Muvaffakuddin”.
<https://islamansiklopedisi.org.tr/ibn-kudame-muvaffakuddin> (erişim: 31.08.2023).
- TDV İslâm Ansiklopedisi*. İbrahim Hatiboğlu. “Müstedrek”.
<https://islamansiklopedisi.org.tr/mustedrek> (erişim: 17.10.2023).
- TDV İslâm Ansiklopedisi*. İsmail Durmuş. “Zeyil”. <https://islamansiklopedisi.org.tr/zeyil#1> (erişim: 26.08.2023).
- TDV İslâm Ansiklopedisi*. İsmail E. Erünsal. “Verrâk”. <https://islamansiklopedisi.org.tr/verrak> (erişim: 17.10.2023).

- TDV İslâm Ansiklopedisi*. Mahmut Rıdvanoğlu. “Habbâzi”.
<https://islamansiklopedisi.org.tr/habbazi> (erişim: 31.08.2023)
- TDV İslâm Ansiklopedisi*. Mehmet Özşenel. “Şeybânî, Muhammed b. Hasan (Hadisteki Yeri)”.
<https://islamansiklopedisi.org.tr/seybani-muhammed-b-hasan#2-hadisteki-yeri> (erişim: 31.08.2023)
- TDV İslâm Ansiklopedisi*. Murteza Bedir. “ez-Ziyâdât”.
<https://islamansiklopedisi.org.tr/ez-ziyadat> (erişim: 26.08.2023)
- TDV İslâm Ansiklopedisi*. Orhan Bilgin. “Yazma”. <https://islamansiklopedisi.org.tr/yazma> (erişim: 17.10.2023)
- TDV İslâm Ansiklopedisi*. Raşit Küçük. “İsnad”. <https://islamansiklopedisi.org.tr/isnad--hadis> (erişim: 26.08.2023).
- TDV İslâm Ansiklopedisi*, Saffet Köse, “Erdebîlî, Yûsuf b. İbrahim”.
<https://islamansiklopedisi.org.tr/erdebili-yusuf-b-ibrahim> (erişim: 02.10.2023).
- TDV İslâm Ansiklopedisi*. Saffet Köse. “İbn Abdülhakem, Abdullah”.
<https://islamansiklopedisi.org.tr/ibn-abdulkhakem-abdullah> (erişim: 26.08.2023).
- TDV İslâm Ansiklopedisi*. Saffet Köse. “İbn Kâdî Aclûn, Necmeddin”.
<https://islamansiklopedisi.org.tr/ibn-kadi-aclun-necmeddin> (erişim: 26.08.2023).
- TDV İslâm Ansiklopedisi*. Şükrü Özen. “Hilâf”. <https://islamansiklopedisi.org.tr/hilaf> (erişim: 26.08.2023).
- TDV İslâm Ansiklopedisi*. Şükrü Özen. “İbn Süreyc, Ebü'l-Abbas”.
<https://islamansiklopedisi.org.tr/ibn-sureyc-ebul-abbas> (erişim tarihi: 26.08. 2023)
- TDV İslâm Ansiklopedisi*. Şükrü Özen. “İbnü's-Şihne, Lisânüddin”.
<https://islamansiklopedisi.org.tr/ibnus-sihne-lisanuddin> (erişim tarihi: 26.08. 2023)
- TDV İslâm Ansiklopedisi*. Yaşar Kandemir. “Hadis”. <https://islamansiklopedisi.org.tr/hadis> (erişim: 17.10.2023)
- Yaman, Ahmet. “İslam Hukuk Literatürünün Ortaya Çıkışı, Gelişmesi ve 1980 Sonrası İçin İslam Kamu Hukuku Edebiyatına İlişkin Arapça Bir Bibliyografya Denemesi”. *Diyanet İlmî Dergi*. 31/3 (1995): s. 107-128.
- Yılmaz, Okan Kadir. “İlk Tedvin Döneminde Hanefî Mezhebi Literatürünün Kayıp Eserleri”. Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2017.
- Zehebi, Şemsüddin Muhammed b. Ahmed. *Tezkiretü'l-huffâz*. Nşr., Zekeriya Umeyrât. 5 cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-ilmîyye, 1419/1998.